

Verden ifølge Bent Blüdnikow

ET GENMÆLE

AF

HANS KIRCHHOFF

Bent Blüdnikow har aldrig lagt skjul på, at han opfatter sig selv som kæmpende historiker, om det nu gælder sandheden om den kolde krig, eller som her om 2. Verdenskrig, besættelsestiden eller Holocaust. Den litteratur, der passer ind i hans verdensbillede, roser han til skyerne, den, der taler imod, får fingeren. Hidtil har denne virksomhed mest udfoldet sig i dagspressen og jødiske tidsskrifter, men i *Historisk Tidsskrift*, 115:2 (2015), s. 452-504 fik Blüdnikow så helt ekstraordinær stor plads til et bredt anlagt angreb på mig og majoriteten af de historikere, der beskæftiger sig med 2. Verdenskrig og det omliggende terræn, at det kræver et svar. Som det mediemenneske Blüdnikow er, har han siden populariseret sin kampagne i pressen (*Weekendavisen*, *Kristeligt Dagblad* og *Politiken*) med den samme kritik og de samme løse anklager – og nu med den faglige blåstempling, der ligger i at få optaget en artikel i *Historisk Tidsskrift*. Det tvinger mig til et mere systematisk udarbejdet genmæle, fordi jeg synes, tidsskriftets læsere må have krav på et modspil. Blüdnikow kalder sit diskussionsindlæg for „en personlig historiografisk beretning“. Den bygger overvejende på hans talrige indlæg og anmeldelser i pressen. Jeg har derfor fundet det naturligt at inddrage disse i den følgende analyse.¹

Blüdnikows bidrag bærer overskriften „Moral og internationalisme“. Han erklærer at ville anlægge en særlig jødisk synsvinkel, som skal sprænge den „nationalromantiske“ tilgang, der efter hans mening præger dansk besættelsesforskning, som han mange andre steder har betegnet som „hjemstavns historie“. Jeg har gennem årene efter bedste evne bestræbt mig på at få klarhed over, hvad Blüdnikow egentlig lægger i denne programerklæring, og skal i det følgende forsøge at diskutere den ved at sætte fokus på de tre hovedtemaer, Blüdnikow slår an, nemlig flygtningepolitikken i 1930'erne og 40'erne, samarbejds politikken under besættelsen og endelig Holocaust med et særligt blik på de danske jøders rolle. Til glæde for de læsere, som har et mere perifert forhold til denne del af samtidshistorien, og som måske ikke orker

¹ Når ingen anden litteratur er angivet, henvises generelt til Blüdnikows indlæg „Moral og internationalisme i debatten om jøder og Danmark. En personlig historiografisk beretning“, *Historisk Tidsskrift*, 115 (2015), s. 452-504.

at læse Blüdnikows indlæg nok en gang, har jeg udfoldet konteksten, så at man ikke føler sig ganske hængt af.

Flygtningepolitikken i 1930'erne og 40'erne

Med Murens fald og Sovjetunionens sammenbrud skete der et paradigmeskift i synet på 2. Verdenskrig. Fra at have opfattet krigen som „the good war“, der sluttede med demokratiernes triumf over de totalitære kræfter, blev det mere og mere almindeligt at se krigen som en temmelig „beskidt krig“, hvor de allierede på vigtige områder forbrød sig mod både moral og menneskeret. I fokus for denne revisionisme stod folkedrabene på jøderne og demokratiernes svigt, det vil sige både deres passivitet under krigen, hvor de små stater tilpassede sig, og de store ikke kunne eller ville afse ressourcer, der måske havde stoppet mordet, og så den aktive involvering før krigen, da staterne lukkede grænserne for de centraleuropæiske flygtninge og dermed låste dem fast i en fælde, der fra 1941 betød døden for millioner.

Den ændrede tilgang til den tyske *Endlösung* skabte ny forskning med nye vigtige indsigter, og det blev klart – hvis det ikke var erkendt før – at drabet på jøderne var et eksistentielt og moralsk problem for hele den vestlige civilisation. Historikere introducerede også en ny aktør, nemlig *the bystander*, dvs. tilskueren, der står på sidelinjen og måske oven i købet hepper med, når bøllerne tager fat. Begrebet var i udgangspunktet nyttigt, fordi det samlede opmærksomheden om den tredje faktor i spillet mellem offer og bøddele, uden hvilken folkemordet ikke havde kunnet få det forfærdelige omfang, det fik. Men vi ser også, hvordan opgøret med „the good war“ ofte kammer over i moralisme og fordømmelse.

En af tidens førende Holocaust-forskere, Michael Marrus, skriver så tidligt som i 1987:

there is great danger that the historian will apply to subjects the standards, value systems and vantage points of the present, rather than those of the period being discussed. We believe that people should have acted otherwise, and we set out to show how they did not. Occasionally the thrust of such work is an extended lament that the people being written about did not live up to our standards. This temptation is the historians' form of hubris: to yield fully to it is to denounce the characters we describe for not being like ourselves.²

² Michael Marrus: *The Holocaust in History*, London 1987, s. 157.

Vi kender mekanismen fra Danmark, hvor decenniets heltepos om besættelsesgenerationens stolte kamp mod tyskerne blev forkastet og afløst af skældsord som tilpasningsvillig og tyskervenlig. Mange kan eller vil ikke se de begrænsede handlemuligheder over for Tysklands formidable krigs- og terrormaskine og nazisternes fanatiske vilje til at ødelægge. Alt for mange finder deres opgave i at fordømme fortiden, ikke primært at forklare og forstå den. Bent Blüdnikow rider på denne bølge.

Blandt de aktører, der landede i moralisternes skudlinje, var også stater som Sverige og Schweiz, der havde tjent på Hitlers krig, tilpasset sig nazisternes propaganda og lukket grænserne for de jødiske flygtninge, da de desperat søgte et helle for at undgå deportationerne østpå. Kritikken, der også rejstes internationalt og ikke mindst i USA, gav anledning til selvransagelse og bodsgang. Der blev nedsat kommissioner og udarbejdet tykke rapporter, og i år 2000 indbød den svenske statsminister Göran Persson til en konference i Stockholm for at drøfte Europa, nazismen og Holocaust. Fra dansk side deltog statsminister Poul Nyrup Rasmussen, der efter hjemkomsten tog initiativ til at etablere Dansk Center for Folkedrabs- og Holocauststudier, hvis hovedopgave blev en udredning af den danske flygtningepolitik 1933 til 1945. Fokus lå helt efter tidsånden på de tyske og østrigske emigrantjøder, idet man henviste til, at de politiske flygtninge, dvs. kommunister og socialdemokrater, var blevet behandlet tidligere.

Det bør bemærkes, at presset på Nyrup Rasmussen ikke blot kom fra Stockholm, men nok så meget fra Danmark. Hovedkraften var her den islandske forsker Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson, der i en kronik 26.12.98 i *Berlingske Tidende* med titlen „Danmark forrådte også jøderne“ angreb de danske myndigheder for i årene 1940-42 at have udleveret 21 emigrantjøder til Tyskland, hvor de omkom. Blüdnikow deltog i opvarmningen bl.a. med en kronik i *Berlingske Tidende* 20.2.2000 med titlen „Som om intet var hændt“. Kampagnen vakte opsigt i medierne og førte til et krav om, at dette for den nationale konsensus så betændte spørgsmål blev undersøgt til bunds.

Vilhjalmsson blev tilknyttet Folkedrabs- og Holocaustcentret med sit eget projekt. Han var en lidenskabelig forkæmper for jødernes sag og blev gennem 00'erne Blüdnikows meningsfælle og stridskammerat i kampagnen for, at der blev givet en officiel undskyldning for udvisningerne. Resultatet af hans undersøgelse blev publiceret i 2005 og var med sin ensidige fokusering på de brutale danske myndigheder og deres antisemitisme et modskrift til Holocaustcentrets forskningsprofil. Bogen, der uden nærmere begrundelse kalder samarbejdspolitikken for en „egoistisk og umoden løsning“, fik den for den revisioni-

stiske bølge karakteristiske titel: *Medaljens bagside* – vi danskere skulle ikke tro, vi var noget, bare fordi vi havde reddet jøderne i 1943!³

Centret opstillede en base indeholdende data på omkring 8000 emigranter, fundet i Fremmedpolitikets arkiver. Materialet blev efter afslutningen af projektet afleveret til Rigsarkivet til brug for kommende interessenter. Den store undersøgelse udkom i årene 2005-2007 i form af fire publikationer: Min egen *Et menneske uden pas er ikke noget menneske. Danmark i den internationale flygtningepolitik 1933-1939* (Odense 2005), Lone Rünitz' *Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet 1933-1939* (Odense 2005), Cecilie Stokholm Bankes *Demokratiets skyggeside, Flygtninge og menneskerettigheder i Danmark før holocaust* (Odense 2015) samt Kirchhoff og Rünitz' *Udsendt til Tyskland. Dansk flygtningepolitik under besættelsen* (Odense 2007). Publikationerne forholder sig kritisk til den førte politik og bekræfter den etablerede opfattelse af en inhuman og restriktiv linje, der til enhver tid var underordnet statsinteressen. Men de afdækker også de problemer, man var oppe imod, både nationalt og internationalt, herunder økonomiske, sociale og sikkerhedspolitiske hensyn.

Blüdnikow vil imidlertid have mere. Han vil ikke bare have dokumentation og forklaringer, men fordømmelse, og han vil have det antisemitiske moment kraftigere i spil. Holder vi os til mit arbejde om Danmarks flygtningepolitik før krigen, viser det ikke overraskende, at denne var helt i tråd med den generelle udenrigs- og sikkerhedspolitik: Man undgik skridt, der kunne udfordre Tyskland, holdt sig til Folkeforbundssporet og støttede de internationale konferencer, der imidlertid ikke kunne eller ville løse problemet. Den nationale protektionisme var overalt dominerende, det gjaldt om at tørre flygtningene af på de andre og helst få jøderne afsat til en oversøisk destination – hvad der heller ikke lykkedes. Resultatet blev et humanitært svigt, der siden kom til at koste millioner livet. Danmarks ansvar var i så henseende hverken større eller mindre end f.eks. Sveriges og Norges. I øvrigt havde flygtningespørgsmålet et langt mindre omfang end i dag, og det var lavt placeret på den internationale agenda, hvor de tyske aggressioner havde første prioritet. Regeringerne kæmpede med økono-

³ Vilhjalmur Örn Vilhjalmsón: *Medaljens bagside. Jødiske flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945*, Kbh. 2005. Vilhjalmsóns styrke er den bevægende skildring af en række flygtningeskæbner, svagheden den manglende kontekst og den skingre tone. Bogen er et partsindlæg. Vilhjalmsón har aldrig sat sig ordentligt ind i Fremmedloven og griber derfor til konspirationsteorier, når han skal forklare dens praksis. Angrebet på samarbejdspolitikken passede smukt med statsminister Anders Fogh Rasmussens moralistiske opgør med besættelsestiden, og statsministeren kvitterede da også den 4. maj 2005 med den ønskede undskyldning for udvisningerne.

misk krise og arbejdsløshed, man frygtede en østeuropæisk flygtningestrøm, der kunne blive en langt alvorligere trussel end den tyske aggression, og man var i forskelligt omfang præget af fremmedfjendskab og antisemitisme. Dertil var de internationale institutioner ikke gearret til problemet og savnede støtte i konventionerne, som vi kender dem i dag. Det var anarki, der bestemte statssystemet, ikke solidaritet.

Man var altså oppe imod meget stærke odds. Blüdnikow kritiserer mig for at fokusere så meget på forhindringerne, så undersøgelsen reelt bliver et forsvar for politikken og dens fallit. Det turde være en meget skæv læsning af en bog med den knusende hovedtitel, lånt fra flygtningevennen Ellen Hørup i 1938: *Et menneske uden pas er ikke noget menneske*. Men måske har den hurtige Blüdnikow kun læst konklusionerne, der bl.a. er et forsøg på at perspektivere situationen op til i dag.

Det blev Lone Rünitz' og min bog, *Udsendt til Tyskland* fra 2007, der skulle forholde sig til spørgsmålet om deportationen af de 21 jøder, altså den sag, der havde rejst hele debatten og givet stødet til oprettelsen af Holocaustcentret. Det skete i en bredt anlagt undersøgelse på 500 sider, der tog hele flygtningepolitikken op på baggrund af besættelsens tilpasning til den tyske magt. Vi klarlagde modtagerapparatet og satte fokus på bureaukratiet som den hovedscene, hvor flygtningepolitikken blev implementeret, og hvor også hovedmassen af kildematerialet findes. Regeringen og politikerne engagerede sig sjældent, som de heller ikke havde gjort det før krigen. Fremmedloven gav et vidt spillerum for embedsværket, og det kunne i øvrigt være ganske bekvemt for politikerne at blande sig udenom. Hvad angår hovedspørgsmålet om deportationen af de 21 jøder, kunne vi i det store og hele bekræfte historien – også at myndighederne i flere tilfælde havde udleveret jøder, uden at tyskerne havde stillet krav derom. Ja, vi stødte flere gange på utilfredshed i ministeriet over, at man fra tysk side ikke ville tage flere emigrantjøder retur. Det var nemlig tyskernes reaktion indtil slutningen af året 1941, hvor beslutningen om den fysiske tilintetgørelse var truffet.

Hverken Blüdnikow eller Vilhjalmsson var tilfredse med vore resultater, for de to fokuserer først og fremmest på, hvad de ser som de danske myndigheders racisme og jødefordomme, og her kunne vi ikke følge med. Vilhjalmsson brugte meget store ord.⁴ Han angreb historikerne for at have tilsløret tragedien og for en tankegang, som man finder den i det hedengangne DDR. Samtidig anklagede han embedsmændene for aktivt at have deltaget i nazisternes folkemord og mente, at de ansvarlige burde være dømt efter krigen. Modsat fandt vi ikke synlige spor af antisemitiske ytringer eller motiver i akterne, uden at vi natur-

⁴ Se f.eks. Vilhjalmsson 2005, s. 302 f., 310 ff. og 314.

ligvis kunne udelukke, at sådanne faktisk gjorde sig gældende. I stedet tolkede vi først og fremmest udleveringerne som et resultat af bureaukратиets inertie og uvilje imod at ændre praksis i forhold til tiden før 1940. Med Max Weber i bagagen pegede vi på embedsmændenes og her især kronjuristernes magtfuldkommenhed og regelbundethed, stivheden i deres rutiner og deres konservatisme.

Ser vi på de 21 deporterede jøder, viser det sig, at halvdelen var polsk-tyske jøder, der havde sneget sig illegalt over grænsen, og som hverken det polske konsulat, de private flygtningekomiteer eller Mosaisk Trossamfund ville vide af. Andre var subsistensløse, der havde skjult sig for myndighederne eller været i konflikt med politiet. De var „besværlige“, som det hedder i rapporterne. To var dømt for pengeafpresning, mens tre var politisk belastede. Alle var efter den gældende fremmedlov på tålt ophold, de var uden nær tilknytning til Danmark – det afgørende kriterium for at få opholdstilladelse – og ville under normale forhold være blevet smidt ud. Man fulgte altså bare de sædvanlige procedurer. At forholdene med besættelsen var blevet anderledes, ændrede intet ved beslutningerne, et beskæmmende udtryk for embedsværkets manglende omstillingsberedskab og empati – og det i en situation, hvor sagerne var så tilpas beskedne set i besættelsesrelationen, at der formentlig havde været spillerum for at trænere, måske helt at sige fra. Det er oplagt, at viljen til at hjælpe ikke var til stede.

Blüdnikow peger med rette på, at man ikke kan forvente at finde racistiske ytringer eller antisemitiske motiver i statsakterne, og bebrejder os, at vi ikke systematisk har afsøgt terrænet for udsagn af jødisk proveniens. Svaret er det enkle, at dette ville have været en selvstændig opgave, som der hverken var tid eller kapacitet til. Vi hentede så meget ind, som vi umiddelbart kunne finde, og det var slet ikke så lidt. Derefter måtte andre tage over. Får underskuddet af jødiske kilder nu „vidtrækkende konsekvenser“ for vores forklaringer? Det mener Blüdnikow, der aldrig er bange for at stramme tingene op. Han henviser til, at Vilhjalmsson i *Medaljenes bagside* har fremskaffet udsagn fra jøder, der opfattede danske myndigheder som antisemitiske. Jeg har i anledning af dette svar genlæst bogen og forgæves ledt efter disse vidnesbyrd.⁵ Nu kan det jo ikke undre, om sårbare og desperate flygtninge har følt sig krænket som jøder. At det ikke har mangle på chikane og på en grov tone under afhøringerne, viser rapporterne flere eksempler på. Men det gør ikke de jødiske kilder mindre tendentiøse, og spørgsmålet er, om de bringer os nærmere en forståelse af beslut-

⁵ Nu hjælper det naturligvis ikke på dokumentationen, at den pågældende henvisning til Vilhjalmsson i note 51 drejer sig om noget ganske andet, nemlig om en rapportering fra legationerne i Berlin og Kaunas fra april 1933 og september 1939, der udtrykker sympati for tidens antisemitisme.

ningsprocessen. Vi ved, at der fandtes nazister i Fremmedafdelingen, så kritikken kan ikke fuldstændig afvises, men det var ikke skrankepaerne på gulvet, der besluttede, om der skulle udvises eller ej. Det skete på allerhøjeste embedsmandsniveau i Justitsministeriet eller i Statsadvokaturen. Her er det vores argument, at andre flygtningegrupper som f.eks. kommunisterne og deres ægtefæller eller grænseoverløberne generelt ikke blev behandlet spor bedre end jøderne – og omvendt, at andre emigrantjøder med et ret så dårligt generalieblad fik lov til at leve relativt uantastet, indtil de flygtede til Sverige i oktober 1943. Det indikerer stærkt, at antisemitisme ikke kan have været det afgørende moment, samt at en vis tilfældighed også gjorde sig gældende.

Hæver vi blikket fra enkeltsagerne, er det svært at finde belæg for eksistensen af en antisemitisk diskurs på Slotsholmen. Vi omtaler hjælpeaktionen i foråret 1943, da Gestapo krævede alle jøder fra neutrale og venligsindede lande hentet tilbage fra det tyske magtområde, ellers ville de blive sendt østpå til Polen. Flere stater overlod uden videre deres jøder til skæbnen, men ikke det danske udenrigsministerium, der via gesandtskabet i Berlin og konsulater i de erobrede områder fik trukket omkring 40 jøder hjem. Flere havde ikke haft berøring med Danmark i årtier, andre kunne knap tale dansk eller følte sig for gamle eller syge til at rejse. I krigens mørkelægning havde det været let nok at lade dem sejle deres egen sø, men det skete ikke. Tværtimod lykkedes det nu at få et par stykker til Danmark, som man tidligere forgæves havde forhandlet med tyskerne om.

Det afgørende moment var her statsborgerskabet og dermed forsvaret for den danske suverænitet. Som det lød fra rigspolitiet til den tyske modpart i besættelsens start: I Danmark skelner vi ikke mellem jøder og ikke-jøder, men mellem danske og udlændinge. Blüdnikow vil måske mene, at citatet kun bekræfter udgrænsningen af de fremmede jøder, men holder vi fast i statsborgerskabet som afgørende for, om der blev hjulpet eller ej, må „raceargumentet“ falde til jorden. Man kan så hævde, at jødehadet primært var i spil, når det gjaldt de fremmede jøder. Men det manglende statsborgerskab forhindrede i hvert fald ikke danske myndigheder i at hjælpe de 130 statsløse emigrantjøder, der blev deporteret til Theresienstadt i 1943. De fik gavepakker, og de blev hentet hjem med De Hvide Busser på linje med de danske fanger i april 1945 selv med risiko for, at Gestapo ville reagere og hele aktionen dermed gå i vasken.

Vi skriver klart og tydeligt, at vores hovedtese om embedsværkets rolle ikke forklarer alt, et forbehold, som Blüdnikow skøjter let henover. Således henviser vi til den blandt antisemitismeforskere gængse teori, hvorefter der dengang fandtes en „kulturel kode“ af fremmedhad og antisemitisme, som udgjorde et bagtæppe for beslutninger og

holdninger, uden at det kom åbent til udtryk. Til trods for at det er dokumenteret, at den åbne antisemitisme i Danmark var stærkt på retur allerede inden besættelsen, og at jødehadet under besættelsen blev udgrænset som tysk og unationalt, kan en sådan kode godt have gjort sig gældende også hos os. Bag 30'ernes officielle erklæringer, der afviste Danmark som indvandrerland, lå kontante økonomiske og nationale argumenter, men også en dyb mistro hos myndighederne til flygtningene, det være sig kommunister eller jøder. Man så dem helst ekspederet til tredjeland så hurtigt som muligt, og hvis de forsøgte at bide sig fast, da at få dem ud ved første givne lejlighed. Denne uvilje forsvandt ikke med krigen, men som vi ser det, er den bare ikke forklaring nok og heller ikke afgørende. Derfor lyder vores forsigtige konklusion på udvisningerne af de 21, at beslutningen ikke faldt, *fordi* – men *på trods af*, at de pågældende var jøder. Det er her og ikke i en postuleret antisemitisme, at den humanitære tragedie efter min mening ligger.

Et mindre spørgsmål, men vigtigt i Blüdnikows kamp for at gøre de fremmede jøder synlige, gælder vores og andre historikers anonymiseringer. Han kritiserer, at vi går videre end arkivloven forlanger, når det gælder hemmeligstemplet materiale. Loven gør det nemlig muligt at bryde navneforbuddet, hvis den pågældende tidligere har figureret i presse eller i litteraturen. Han vil oven i købet mene, at vores praksis kan skyldes uviljen imod at give flygtningene ansigt, at vi altså rider med på den glemselens politik, som efter hans mening har præget historikere og offentlighed, indtil han brød tavsheden i 1990'erne. At vi skriver det stik modsatte i bogens forord, anfægter ham åbenbart ikke.

Besættelsesgenerationens jøder så anderledes på spørgsmålet. De ønskede at lægge låg på rædslerne og har formentlig mødt arkivlovens beskyttelse af privatlivets fred med taknemmelighed. I dag er situationen en anden, bl.a. pga. tidsafstanden, og jeg er helt enig i, at vi skal indskrænke anonymiseringen mest muligt, hvad vi da også har anstrengt os for. Blüdnikow spørger retorisk, hvorfor danske historikere ikke har fulgt „resten af verden“ i bestræbelserne på at navngive de jødiske ofre. Det korte svar er, at det først og fremmest skyldes en af den vestlige verdens mest restriktive arkivlove. Det burde Blüdnikow med sine ti år som embedsmand i Rigsarkivet være den første til at forstå.

I nymoralisternes univers indgår fortællingen om flygtningepolitikken før og under krigen som en nødvendig, negativ korrektion af den nationale selvfedme over redningen i 1943. Kritikken udbygges med teorien om, at den vellykkede eksodus blev betalt med de centraleuropæiske jøders blod. Tanken er den, at hvis Danmark var blevet fyldt op med alle de jøder, man afviste, og som siden gik til grunde i Holocaust, ville mængden være blevet så massiv, at det ville have været umu-

ligt at organisere transporten til Sverige.⁶ Tanken forekommer noget forskruet, og i hvert fald vil den aldrig kunne dokumenteres, fordi der ikke eksisterer nogen statistik for afvisninger. Hvad der naturligvis er meget bekvemt, for så kan man jo altid holde påstanden levende.

Nu skal det siges, at moralisternes kritik af historien ikke kun er en kontrafaktisk spekulation, men først og fremmest retter sig imod den herskende opfattelse (også blandt et flertal af jøder), hvorefter samarbejdspolitikken spillede en vigtig rolle for hjælpens heldige udfald. Denne fortælling ser Blüdnikow og meningsfæller først og fremmest som et forsvar, der skal legitimere samarbejdspolitikken og hvidvaske dennes anløbne moral. Dermed kan de også mene, at det i virkeligheden var jøderne der reddede Danmarks omdømme, som titlen lyder på Blüdnikows og Vilhjalmssons bidrag til Cepas' samtidshistorie, *20 begivenheder der skabte Danmark*, fra 2006. Jeg skal tage dette spørgsmål op i det følgende.

Samarbejdspolitikken og de danske jøder

Som erklæret frontkæmper i de borgerliges opgør med det socialdemokratisk-radikale paradigme og den radikale historietradition ligger Blüdnikows syn på samarbejdspolitikken fast: Den var umoralsk og usolidarisk, uanset hvad den bragte af fordele for land og befolkning. Derfor er det så vanskeligt at debattere med ham, også fordi han næsten aldrig forholder sig til politikens kerneproblemer, til de taktiske og strategiske overvejelser, til råderummet under kriserne og til intensiteten i tyske krav. Blüdnikow hævder, at der blev samarbejdet for voldsomt, men angiver ikke, hvor man burde have sagt stop. Han nævner den økonomiske kollaboration, især den vigtige landbrugsekspert til Tyskland, og mener, at den var unødvendig stor og med til at forlænge krigen, en påstand, der er gratis, fordi den aldrig lader sig dokumentere.

Man kunne i den grad ønske, at Blüdnikow af og til standsede op for at tænke over alternativer og konsekvenser, at han, der taler så meget om moral, forholdt sig til kollaborationens pinefulde dilemma, nemlig dagligt at skulle vælge mellem flere ondt, det spørgsmål, som okkupationshistorikerne har kaldt „det mindre ondes etik“. Han ville også ved selv at følge det krav om et internationalt udblik, som han stiller til os andre, kunne konstatere, at de styrende organer i Danmark førte den mest fodslæbende kollaborationspolitik af samtlige besatte lande. Det var ikke, fordi vi var særligt „gode“, men fordi krigen og fredsbesættelsen gjorde det muligt, at vi ikke var specielt „onde“, hvad man ofte får indtryk af, når man læser Blüdnikow. Sådanne overvejel-

⁶ Se f.eks. Vilhjamsson 2005, s. 301.

ser ville formentlig ikke ændre Blüdnikows grundholdning til samarbejdet, men det ville give kritikken mere dybde og substans. Det samme gælder diskussionen om de danske jøders skæbne under besættelsen.

Som flertallet af besættelseshistorikerne ser det, havde samarbejdspolitikken afgørende betydning for, at de danske jøder blev holdt fri af den tyske *Endlösung* i krigens længste periode.⁷ Flere gange udtalte danske regeringer, at der ikke fandtes noget jødeproblem i Danmark, og at man ville træde tilbage, hvis Tyskland stillede krav om jødelove. Man kan naturligvis mene, at denne skanse ville være faldet, som andre gjorde det, når det tyske pres blev tilstrækkeligt stort, men i hvert fald tog de lokale tyske instanser den danske trussel alvorligt og bragte den videre til Berlin, der også lod sig overbevise. Selv besættelsens anden rigsbefuldmægtigede (fra november 1942), SS-generalen og antisemitten Werner Best, der i Frankrig havde stået for deportationen af jøder til Auschwitz, advarede imod at sætte kollaborationens gevinster over styr for et mindre (jøde)problems skyld.

Der var kritiske øjeblikke. Farligst var tanken om en dansk internering af jøderne, der første gang synes at være opstået i kølvandet på tilslutningen til Antikominternpagten i november 1941. Planerne blev siden konkretiseret med departementschefernes interneringsforslag i september 1943. Det mødte stærk modstand i kollegiet og er også i eftertiden blevet fordømt som en potentiel katastrofe, der kun blev undgået, fordi Best heldigvis sagde nej. Men hvad man end måtte mene om planen, var dens mål alene at beskytte jøderne mod det, der var værre, nemlig deportation til Polen. Statsminister Fogh Rasmussen harcelerede i en kronik i *Jyllands-Posten* uden nærmere kendskab til konteksten over planerne, som viste „hvilket skråplan den aktive tilpasning til tyskerne var ved at komme ud på“.⁸ Man kan kun på Fogh Rasmussens vegne glæde sig over, at det ikke var ham, der stod med ansvaret i 1943. Foreløbig må jeg konstatere, at indtil ulykken indtraf mere end tre og et halvt år inde i besættelsen, holdt digerne.

Når man læser Blüdnikows forskellige skrifter, ser det ud til, at han med årene er nået til den hårde erkendelse, at samarbejdslinjen faktisk fungerede som et værn for de danske jøder. Ganske vist erklærer han i *Historisk Tidsskrift*, at standpunktet er problematisk, indtil vi får en nærmere sammenligning med andre lande, men en sådan sammenligning er jo for længst etableret, og den kan ikke ændre bille-

⁷ For konteksten henviser jeg til Hans Kirchhoff: *Holocaust i Danmark*, Odense 2013 og kapitlet „Samarbejdspolitikken og jøderne“, Hans Kirchhoff: *At handle med ondskaben. Samarbejdspolitikken under besættelsen*, Kbh. 2015.

⁸ „Samarbejdspolitikken sikrede ikke demokratiet“ 4.5.2005.

det, men understøtter det tværtimod. For den fortæller, at hvor vi finder krig og modstand, hørte jøderne til de første ofre. Blüdnikows retræte er så blevet, at sikringen af de danske jøder skete på bekostning af de udenlandske. Ikke blot de anførte 21 udleverede og alle de, der blev afvist, men de tusinder af jøder, der gik til grunde i krigens sidste tid, fordi Danmark holdt den tyske krigsmaskine i gang med smør og flæsk. Det hedder i *Den korte Avis* 3.10.2013 med sædvanlig schwung, men meningsløst, at samarbejdspolitikken medførte døden for flere jøder, end den reddede. Det internationale aspekt skal jeg senere tage op. Her gælder det jødeaktionen i oktober 1943.

Af de spørgsmål, som aktionen rejser, har forskningens interesse især samlet sig om den rigsbefuldmægtigedes politik. Som tidligere anført havde Best efter ankomsten hertil i november 1942 flere gange advaret Auswärtiges Amt og Gestapo imod at gennemføre *Endlösung* i Danmark, fordi den jødiske population var lille og uden betydning, og fordi en løsning ville vælte det gode samarbejde med den danske regering. Gåden er nu, hvorfor han alligevel tog initiativ til aktionen i september for så siden at obstruere, for ikke at sige sabotere den.

Min egen tolkning er, at Best tog initiativet, fordi han med sit intime kendskab til mordmaskinen med stor sandsynlighed kunne regne med, at Gestapo stod klar til at rykke ind, nu da hensynet til den danske regering var faldet væk den 29. august. Derfor sendte han den 8. september sin anbefaling om at iværksætte jødeaktionen. Den skulle bringe ham på forkant med beslutningerne i Berlin og om muligt gøre ham i stand til at kontrollere dem. Måske håbede han at kunne skyde planen ned ved at pege på de politiske vanskeligheder, den ville rejse, men da han ikke havde held med det, gik han i gang med at bløde den op for at skade forholdet til danskerne mindst muligt. Kulminationen på disse bestræbelser blev meddelelsen om den planlagte aktion til dansk side via Georg Ferdinand Duckwitz den 28. september. Som jeg ser det, førte Best altså et snedigt dobbeltspil: I førerhovedkvarteret, hvor hans aktier stod lavt efter fløjlspolitikens fiasko i august, kunne han fremstå som den stålsatte partisoldat og antisemit, mens han i Danmark kunne fastholde sin ikke-provokative linje og forhåbentlig undgå, at departementscheferne, der havde taget over efter regeringens ophør, trådte tilbage i protest, for han var afhængig af samarbejdet, hvis han skulle lykkes fremover.

Tesen kan lyde noget spekulativ, men det høje spil lykkedes i hvert fald. Trods aktionen forblev departementscheferne på deres poster, og et frygtet oprør som det i august udeblev. I Berlin finder vi en vis surhed hos Gestapo over det – set fra tysk side – ynkelige resultat, men Best fik hurtigt lagt låg på og slap for videre tiltale. Jeg har aldrig hævdet, at min forklaring om dobbeltspillet var skudsikker, endsige bevist,

men kun, at jeg mente den sandsynliggjort og fandt den mere modsigelsesfri end andre – en kildekritisk øvelse, jeg aldrig har set hverken Blüdnikow eller Vilhjalmsson praktisere på deres mange vidtløftige påstande. I dag synes de fleste historikere at dele mine synspunkter om dobbeltspillet og dermed anse hensynet til det videre samarbejde som udslagsgivende.⁹

Blüdnikow, hvis mål det er at nedtone samarbejdspolitikken betydning for jødernes flugt, hævder herimod, at hovedmotivet bag den bløde tyske linje ikke var hensynet til et fortsat samarbejde, men frygten for et kommende retsopgør, nu da krigslykken var vendt. Denne skelnen mellem bekymringerne for fremtiden og øjeblikkelige hensyn til kollaborationen forekommer mig problematisk og analytisk uholdbar. Fra den første besættelsesdag indgik der naturligvis en psykologisk faktor i samarbejdspolitikken, der virkede ind på dens dynamik og resultater. At isolere denne fra den overordnede strategi har ingen mening. I øvrigt var Tysklands nederlag ikke givet i 1943, krigen kunne være endt med en kompromisfred, hvad mange frygtede eller håbede. Det betyder ikke, at krigsforventningerne ikke har spillet en rolle i Bests kalkule. Men at ville vægte dem i forhold til den samlede politik tillader kilderne ikke, det bliver den rene spekulation, og i alle tilfælde er en sådan modstilling falsk.

Blüdnikows stadige omkvæd er kravet om, at udenlandske historikere må puste liv i den stivnede og sammenspiste danske forskning og bibringe den det internationale udblik, vi andre åbenbart ikke selv kan mobilisere. I et interview af Blüdnikow med Fogh Rasmussen i *Berlingske Tidende* 1.5.2005 udtrykker statsministeren det samme ønske om, at der skabes mere pluralisme i den danske historiske debat – også det spørgsmål havde landets statsminister altså fod på! I hvert fald forstår vi nu, at Blüdnikow har autoriteterne bag sig.

I diskussionen om den internationale forskning kontra den danske, sådan som Blüdnikow stiller det op, er det værd at erindre om, at standardværket om de danske jøder under besættelsen er skrevet af en udlænding, nemlig den israelske historiker Leni Yahil. Bogen er, som titlen *Et demokrati på prøve* (1966) angiver, én stor hyldest til den danske indsats. Dermed falder Yahil smukt på plads i den danske konsensustradition. Måske er det derfor, hun falder uden for det blüdnikow'ske paradigme. I hvert fald holdt Yahils fortælling med mindre korrektioner skansen i over et halvt århundrede. Hendes første alvorli-

⁹ Det betyder ikke, at jeg mener, at politikerne var „de sande helte“ i oktoberdagene. Det hævder Blüdnikow ved en skæv og sjusket læsning af min sidste bog. Tværtimod tager jeg afstand fra vurderingen, der stammer fra Bo Lidegaard, fordi den kan misforstås og i øvrigt blander to analyseniveauer sammen, se *At handle med ondskaben*, s. 60 og 213.

ge udfordring kom i 1980'erne og 90'erne med Tatiana Berenstein og Gunnar Paulssons forskning.¹⁰

Tatiana Berenstein var polsk-dansk historiker. Hun havde været ansat på instituttet for jødisk historie i Warszawa, men flygtede fra Polen som følge af den antisemitiske kampagne i 1969. Med sit lands grumme historie i bagagen havde Berenstein et meget ensidigt syn på Werner Best som SS'er og fanatisk antisemit, hvis primære opgave i Danmark var at gennemføre *Endlösung*. Derfor havde hun heller ikke noget behov for at drøfte hans initiativ og motiverne bag, og derfor lå forklaringen på det slyngede beslutningsforløb for hende heller ikke i hensynet til samarbejdet med danskerne, som hun ikke vidste meget om og derfor heller ikke interesserede sig for. Forklaringen var ifølge Berenstein et pludselig opstået tysk resurseproblem, da den aktionsstyrke, som var blevet tildelt Best, måtte omdirigeres til Italien efter aksepartnerens frafald. I stedet improviserede tyskerne nu på allerhøjeste niveau, dvs. i et møde mellem Himmler og Eichmann og med Best på sidelinjen, en plan B, hvorefter man frem for at deportere jøderne, som man altså havde for lidt politi til, ville skræmme dem til Sverige, dvs. lade dem gøre arbejdet selv, hvilket som bekendt lykkedes fuldt ud.

Berenstein publicerede sin artikel først på engelsk i 1986 og derefter på dansk i 1993. To år senere fulgte den canadiske Holocaustforsker Gunnar S. Paulsson sagen op, men i en endnu mere radikal udgave. Han hævder, at fordrivelsen fra starten var indbygget i planen i form af en tvangsemigration i lighed med den, Tyskland praktiserede, inden grænserne lukkedes i oktober 1941. Igen var det kapacitetsproblemer, der gjorde en deportation til dødslejrene vanskelig at gennemføre, og derfor kobledes man danskerne på som Gestapos hjælpetropper og „nyttige idioter“. Summa summarum: Hvad vi indtil da havde fejret som en af nationens stjernestunder, viste sig altså at være en 100 % tysk triumf!

Jeg imødegik Berenstein og Paulsson i en længere dokumentation, der påviste urimeligheder og fejl pga. ukendskab til stoffet og rene spekulationer med alt for spinkelt fodfæste i kilderne.¹¹ Således forudsatte begge teser en omkalfatring af den gængse kronologi for at få tingene til at stemme, hvad der ved en nærlæsning viser sig uhold-

¹⁰ Se nærmere *Historisk Tidsskrift*, 115 (2015), s. 472, note 66 og 473, note 68.

¹¹ Hans Kirchhoff: „Hvorfor udløste dr. Best aktionen imod de danske jøder – og hvorfor saboterede han den?“, *RAMBAM* 1994, s. 59-75; se også Hans Kirchhoff: „SS-Gruppenführer Werner Best and the Action against the Danish Jews, October 1943“, *Yad Vashem Studies*, 1995, s. 195-222; Hans Kirchhoff: „Denmark: A Light in the Darkness of the Holocaust? A Reply to Gunnar S. Paulsson“, *Journal of Contemporary History*, 30 (1996), s. 465-479.

bart. Et stort problem ligger også i den efterrationalisering, der bærer tesen om fordrivelse frem. Ingen på dansk eller tysk side forudså i de sidste septemberdage den masseflugt over Sundet, der udløstes i oktober, og derfor kunne en sådan eksodus heller ikke være kalkuleret på forhånd.

Berensteins og Paulssons „afromantisering“ blev modtaget med begejstring af Blüdnikow, der uden at ville tage stilling til mine indvendinger overtog større eller mindre dele af deres konspirationstese. Nu erkender han ganske vist, at Berenstein vovede sig „lidt langt ud i de spekulative konstruktioner“, og man må da spørge, hvad der overhovedet står tilbage af den oprindelige bygning. Blüdnikows konklusion lyder, at Berensteins „uromantiske“ budskab var „interessant“, fordi den var et brud på traditionen. Det var just, hvad jeg også skrev og har gentaget siden. Også Paulsson rejser problemer, indrømmer Blüdnikow, men denne har „et forfriskende realistisk nyt syn på forløbet“. ¹² Hvad dette præcist indebærer, bliver aldrig klart. Blüdnikow anklager mig for med min afvisning af Berenstein og Paulsson at have bidt diskussionen af og sat en stopper for en frugtbar debat. Det er at gøre mig alt for stor en ære, men det er jo rigtigt, at et flertal af de historikere, der har indsigt i spørgsmålet, i dag er enige om, at konspirationstesen ikke har sandsynligheden for sig. Måske mener de ligefrem, at jeg har ret!

Det skal tilføjes, at min dokumentation ikke gjorde noget indtryk på Paulsson. I et interview af Blüdnikow til *Berlingske Tidende* 30.4.2005 gør han klart, at de fleste historikere nu understøttede fordrivelses-tesen, med danskerne i rollen som dem, der organiserede og betalte for „bortskaffelsen“. I øvrigt bekræfter han meget belejligt alle Blüdnikows synspunkter – om antisemitismens betydning, om den indspiste og problematiske danske historieskrivning, om de blinde pletter og nødvendigheden af, at fremmede historikere kom til – så artiklen med den udenlandske historikers skråsikre meninger om danske forhold tjente sit overordnede formål.

Georg Ferdinand Duckwitz

I Berensteins og Paulssons studier spiller Duckwitz en central rolle, omend ikke for det gode. Duckwitz havde ikonstatus i Danmark som de danske jøders redningsmand og som en ovenud populær vesttysk ambassadør fra 1955 til 1958. Som den „gode tysker“, der var bedsteven med politikerne og nærmest en slags dansk modstandsmand, passede han smukt i den nationale konsensus. Med den israelske hæderstitel *Righteous among the Nations* fremstod han også i Tyskland og internationalt som en af Holocausts helte. Nu blev han nedgjort som

¹² Bent Blüdnikow: *Min fars flugt*, Kbh. 2013, s. 237.

kryptonazist og SS-mand, et af Bests kreaturer, en opportunist, der primært manøvrerede for at redde sit eget skind, dertil en løgner og forfalsker af sin egen historie efter krigen. Hvordan skal vi forklare en sådan revisionisme?

Det skal siges, at Duckwitz havde sin fortid imod sig. Han meldte sig ind i NSDAP før magtovertagelsen og forblev i partiet til den bitre ende i maj 1945. Han havde haft en ledende stilling i NSDAP's udenrigspolitiske afdeling, Aussenpolitisches Amt, hvis opgave det var at penetrere andre lande, og som blev ledet af Alfred Rosenberg, hængt i Nürnberg som krigsforbryder i 1946. Allerede i 1935 opgav Duckwitz ganske vist sin stilling i protest mod partiledelsen og gled ud af aktiv politik, men for en dogmatiker som Berenstein, der opfatter det fascistiske Tyskland som en monolit, forblev Duckwitz nazist bag facaden. Hun og andre troede ikke på hans metamorfose fra *Parteigenosse* til antinazist og Hitler-modstander. Det var noget, han bildte de danske myndigheder ind for at kunne fortsætte i landet efter kapitulationen.

Nu er Duckwitz' troværdighed ikke blot et spørgsmål til biografien, den gælder selve fundamentet for Berensteins tese. Duckwitz var nemlig ikke blot en nøglefigur i forløbet, han var også et centralt vidne til dets historie. I 1946 skrev han en lang beretning om sit politiske liv før og under besættelsen. Hans udgave af begivenhederne i september-oktober 1943 svarer nøje til Bests forsvar under krigsforbryderprocessen, hvor Duckwitz optrådte som kronvidne og havde sin store andel i, at den tidligere rigsbefuldmægtigede i 1949 endte med at blive frikendt for at have udløst aktionen. Duckwitz' beretning om spillet mellem ham og Best blev overtaget af historikerne, og det var denne beretning, Berenstein nu tog op til kritisk behandling. Hun fandt fejl og mangler, der ikke var tilfældige, men alle indgik som elementer i forfatterens selviscenesættelse som de danske jøders redningsmand. Af samme årsag mente hun også, at Duckwitz' kronologi var manipuleret og ændrede den, så den stemte overens med hendes egen konstruktion.

Under inspiration af Berenstein publicerede Vilhjalmsen i 2006 et helt igennem negativt portræt af Duckwitz' og dennes rolle i jødeaktionen.¹³ Jeg har tidligere betegnet artiklen som værende uden mål og med og som et stykke revisionisme for revisionismens egen skyld, og det står jeg gerne ved. I *Historisk Tidsskrift* forsvarer Blüdnikow sin makker og hævder, at Vilhjalmsens dokumentation kan være lige så god som min. Generelt mener Vilhjalmsen, at Duckwitz' betydning

¹³ Vilhjalmsen Örn Vilhjalmsen: „Ich weiss, was ich zu tun habe“ En kildekritisk belysning af Georg Ferdinand Duckwitz' rolle i redningen af jøderne i 1943“, *RAMBAM*, 2006, s. 72 ff.

for flugten er stærkt overvurderet, og at den rolle, Duckwitz selv og hans klakører tildeler ham, mere er en „trossag“ end et „faktum“. Artiklen er fyldt med løse og udokumenterede beskyldninger imod den „autoriserede“ forskning for dens „selektive“ og „kritikløse“ omgang med historien.¹⁴ Jeg har tidligere imødegået Berensteins påstand om, at Duckwitz var medlem af SS, og Vilhjalmssons tilsvarende påstand om, at Duckwitz ansøgte om medlemskab i 1936 (det viste sig at være hans fætter). Selv Blüdnikow føler sig overbevist af min dokumentation. Alligevel vil Vilhjalmsson ikke udelukke, at der kan være noget om snakken, og han konstaterer frejdigt, at Duckwitz forblev nazist i sit hjerte. Men hvor har han det fra? Om Duckwitz' dagbog, der efter at den er blevet gjort tilgængelig for offentligheden, har fået en central plads i diskussionen, lyder det, at den må betragtes som et falsum, indtil andet er bevist, et forbløffende krav om omvendt bevisbyrde! Spørgsmålet er dog vigtigt og vil blive taget op nedenfor.¹⁵ Der sluttes med en ordentlig salut: Når jeg og andre i vort „formynderi“ kalder Vilhjalmsson og hans støtter for moralister, er det alene for at dække over, at vi er kommet til kort i diskussionen om Duckwitz og hans eftermæle.

Det tog mange år, før jeg i 2013 kunne publicere biografien om Georg Ferdinand Duckwitz, som Blüdnikow nu kalder troskyldig, naiv og romantisk. Jeg stødte første gang på den tyske diplomat som andet end „jøderedder“ i forbindelse med disputatsarbejdet om Augustoprøret 1943, hvor han optrådte som formidler mellem Best og den socialdemokratiske top. Det resulterede i en bredere skildring af hans politiske virke til *Lyngby-Bogen* i 1978. Artiklen bragte mig i kontakt med den tyske ambassade i København. Der fandtes i den tyske udenrigsledelse et ønske om at skabe et modbillede til de skandaler, der fra tid til anden ramte Auswärtiges Amt med afsløring af topdiplomater, der havde haft høje poster i nazitiden, de såkaldte *Ehemaligen*. I 1999 ind-

¹⁴ F.eks. angribes jeg og andre for at have skjult Duckwitz' medlemskab af NSDAP, og at denne historie først er blevet kendt af offentligheden, da Vilhjalmsson fandt frem til den rette sammenhæng i 1998. Han henviser til mit tidligste arbejde om Duckwitz i *Lyngbybogen* 1978 – ganske uforståeligt, for her skriver jeg det modsatte af, hvad han påstår. I øvrigt benægtede Duckwitz aldrig at have været partimedlem, selv om han bagatelliserede spørgsmålet som sin ungdoms synd.

¹⁵ Som Berenstein jonglerer også Vilhjalmsson med datoer, så de passer ind i hans kram. Om Duckwitz' rejse til Stockholm i slutningen af september 1943, formentlig for at koble den svenske regering på, skabes unødvendig mystifikation, bl.a. ved en fejllæsning af dagbogen: „Völlig ablehnende Stimmung“ går ikke på redningsaktionen, men på den svenske offentligheds afvisning af Tyskland generelt.

viede ambassaden en mindetavle over fem diplomater ved legationen, der havde deltaget i modstanden imod Hitler. I den anledning udsendes en brochure med titlen *Tyskere imod Hitler*, hvor jeg skrev afsnittet om Duckwitz. Dette blev i revideret og noget udvidet form overtaget af Auswärtiges Amt som selvstændig publikation i 2004 og udsendt igen i 2013 i serien *Diplomatische Profile* med mindre ændringer og nu som tosproget tysk-engelsk udgave.¹⁶ Arbejdet blev modtaget med mistro af Duckwitz' fjender som et stykke betalt og håndført firmahistorie, og kritikken blev naturligvis ikke mindre af, at jeg havde fået privilegeret adgang til Duckwitz' dagbog, der indtil da kun var kendt som løssrevne citater, hvad der naturligvis var utilfredsstillende. Til beroligelse kan jeg anføre, at jeg ikke fik nogen mundkurv på, og at dagbogen for længst er frigivet. Ministeriet ønskede ingen helgenkåring. Det betød, at jeg uden problemer i pjecerne fra Berlin kunne introducere den hjemlige revisionisme og den tvetydighed, denne kaster over Duckwitz' status som stjernediplomat.

Min biografi om *Den gode tysker* med undertitlen *De danske jøders redningsmand* blev meget positivt modtaget af både presse og fagfæller. Selv Blüdnikow kaldte den en „fin“ bog, men måtte dog afbalancere det med kritik af min naive og romantiske behandling af Duckwitz' indsats. Historikeren John T. Lauridsen har dog en anden opfattelse. Han skriver i *Historisk Tidsskrift*, at „den gode tysker ikke kunne løbe om hjørner med sin biograf“.¹⁷ Så hvad skal man tro! Forklaringen er nok, at Blüdnikow som andre kritikere først og fremmest fokuserer på Duckwitz' rolle i efteråret 1943. Derfor negligerer han de forbehold, jeg løbende tager over for Duckwitz' fremstilling af egen betydning. Det gælder f.eks. stillingen under den københavnske folkestrejke i 1944 og kapitulationsforhandlingerne i 1945, og det gælder også et så væsentligt spørgsmål som påvirkningsmulighederne over for Werner Best. Jeg turde ikke sige noget sikkert herom, men konstaterer, at der fandtes grænser for fortroligheden, ligesom der var grænser for Duckwitz' indflydelse, der syntes stærkest, når den rigsfuldmægtigede var i defensiven. Derfor har jeg aldrig kaldt Duckwitz for en afgørende rådgiver for Best, sådan som Blüdnikow skriver i bogen *Min fars flugt*.¹⁸ Jeg har heller aldrig hævdet, som Blüdnikow anfører i sin anmeldelse, at Duckwitz skulle have mildnet Bests holdning til modter-

16 Hans Kirchhoff: *Georg Ferdinand Duckwitz: Die Rettung der dänischen Juden. The rescue of the Danish Jews*, Berlin 2013.

17 *Historisk Tidsskrift*, 116 (2016), s. 93.

18 S. 234.

roren.¹⁹ Denne, i form af clearingmord og schalburgtage, hørte under sikkerhedspolitiet, og politiet var stort set lukket land for Duckwitz.

Hvad angår jødeaktionen, skal man vist være både overfladisk og forudindtaget for at mene, at min tilgang er ukritisk. Blüdnikow hævder, at jeg gør Duckwitz til den centrale person i spillet. Det gør jeg ikke, den centrale person var Best, der både udløste og siden sabote-rede aktionen. Men Duckwitz og den tillid, han nød i den danske lejr, blev afgørende for, at advarslen den 28. september blev hørt og ikke opfattet som en provokation. Duckwitz og Best kæmpede siden om æren for at have initieret advarslen. Min undersøgelse fravælger Duckwitz og overlader æren, om man vil, til Best. Jeg stiller mig også kritisk til andre af Duckwitz' initiativer, herunder den førnævnte rejse til Stockholm, hvis betydning jeg nedtoner. Generelt er det min opfattelse, og det har jeg fremhævet hver gang, jeg skriver eller taler om Duckwitz, at han opererede inden for rammerne af den rigsbefuldmægtigedes dobbeltstrategi, nemlig som redskab for Bests „bløde“ linje. Det forhindrede ikke selvstændige initiativer, men det angiver rammerne for dem.

Dagbogen og Duckwitz' beretning fra 1946 er ikke blot nøgledokumenter til hans egen historie, men til vigtige sider af den tyske politik. Fra starten er der sået tvivl om Duckwitz' troværdighed. Således mente Berenstein at kunne læse store og afgørende forskelle mellem de forskellige versioner af jødeaktionen, noget, der naturligvis måtte inkriminere forfatteren. Siden har andre sluttet sig til, bl.a. med større autoritet John T. Lauridsen og den tyske historiker Ulrich Herbert.²⁰ I *Den gode tysker* karakteriserer jeg beretningen som et forsvarsskrift for Duckwitz selv og for Best med en klar tendens til at maksimere egen indsats. I en ti siders tæt analyse sammenligner jeg de efterhånden ganske mange versioner og udsagn, herunder også afhøringerne under processen. Analysen afdækker fejl og mangler, også ændringer med udeladelser og opstramninger over tid, herunder eksempler på den rene spekulation, når det f.eks. gælder spillet i Berlin. Det opfordrer naturligvis til kontrol via andre kilder og anden kritisk eksercits, men jeg kan ikke se, at resultatet udstiller Duckwitz som et generelt utroværdigt og uhæderligt vidne.

Problemerne vedrørende dagbogen stiller sig anderledes, selv om også de sætter Duckwitz' troværdighed på prøve. Blüdnikow anklager

¹⁹ *Berlingske Tidende* 31.5.2013.

²⁰ Se Lauridsens løbende kommentarer i den af ham redigerede kildeudgivelse *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945* bd. 1-10, Kbh. 2012. Hertil Ulrich Herbert: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft*, Bonn 1996, s. 368 f.

mig for at læse optegnelserne troskyldigt og kritikløst, dog uden at eksemplificere dette nærmere. Som vi så, var Vilhjalmsson tæt på at mene, at dagbogen er et falsum fabrikeret efter krigen for at sikre Duckwitz' position i Danmark. Blüdnikow har sværere ved at bestemme sig. På den ene side er dagbogen „ikke egentlig falskneri“, på den anden side kalder han den for en „konstruktion“ og sammenligner den med Hitlers forfalskede dagbøger i 1980'erne.²¹ Han påkalder Herbert som vidne, men denne har aldrig udtalt sig om dagbogens kildeværdi. Påstanden om, at dagbogen skulle være konstrueret efter krigen, kan kun fremsættes af den, der ikke har set originalen in toto i Berlin, hvor den udgør starten på en serie af dagbøger, som rækker lige til Duckwitz' død i 1973. Det drejer sig om en såkaldt femårsdagbog, der med én side pr. dato giver plads til en indførsel på højst fem linjer over fem år (se faksimile i *Holocaust i Danmark*, s. 70 f.) Hvordan man på en overbevisende måde skulle kunne forfalske et sådant design – og her ser jeg helt bort fra indholdet – overgår min fantasi.

Så finder jeg, at Blüdnikow er tættere på virkeligheden, når han taler om dagbogen som en „livsforsikring“, selv om jeg nok ville udtrykke mig mere nuanceret. Det er en banal iagttagelse, at næppe nogen skriver dagbog uden at tænke på, hvem der måtte læse den i eftertiden. Det gælder naturligvis ikke mindst offentlige personer med et ry, der skal plejes af hensyn til historien. At skulle manøvrere i dette minfelt er et grundvilkår, som historikeren må tage i betragtning. Imidlertid giver Blüdnikow aldrig noget svar på, hvor omfattende „konstruktionen“ er i tilfældet Duckwitz. Det, han interesserer sig for, er først og fremmest, hvad forfatteren burde have skrevet, men ikke gør.

Her trækker Blüdnikow så sit „internationale“ kort for at forklare Duckwitz' mangel på troværdighed. Det undrer ham, at hvis Duckwitz er den jødeven, jeg gør ham til, at han da ikke i dagbogen nævner myrderierne i Østeuropa med ét ord, selv om man må antage, at han vidste besked herom. Nu tror jeg ikke, at der er nogen, der har beskæftiget sig med det totalitære diktatur, der vil være i tvivl om, at der fandtes viden, som man ikke betroede papiret, fordi det kunne betyde døden, hvis Gestapo bankede på. Det gælder nok også for Duckwitz' „inderste tanker og holdninger“, som Blüdnikow efterlyser og jagter forgæves. Vi ved, at Duckwitz var forsigtig med det, han skrev, det fremgår flere steder, og vi ved, at han stoppede og gemte notaterne væk efter attentatet mod Hitler i juli 1944, som han frygtede at blive revet med af. Han optog først skriveriet igen efter krigens ophør. Det siger noget om den fare, han følte at leve under pga. sin opposition til regimet.

²¹ *Berlingske Tidende* 4.8.2016.

Blüdnikow må også undre sig over, at Duckwitz ikke i dagbogen nævner noget om bruddet med Außenpolitisches Amt og Rosenberg i 1935. For hvis afgangen var motiveret af humanistiske principper – hvad jeg nu aldrig har hævdet – måtte man vente en afvisning af Rosenbergs jødehad, men dette sker ikke. Således var Duckwitz ikke imod forfølgelsen, hævder Blüdnikow, der altså ved mere om den historie end jeg og i øvrigt synes at hylde det falske princip, at hvad der ikke står i kilderne, ikke eksisterer i virkeligheden. Hvad endelig angår hovedårsagen til den frivillige afsked, nemlig Hitlers opgør med den revolutionære hær, SA, og andre fjender inden for partiet som f.eks. Duckwitz' gamle mentor Gregor Strasser, måtte man forvente, at Duckwitz siden havde taget sagen op med Best, der organiserede likvideringerne i Sydtyskland, og at dette havde sat sig spor i dagbogen. At han ikke gør dette, virker i Blüdnikows optik mistænkeligt. Her må jeg stå af, hvis dette eksempel skal gælde som bevis for notaternes manglende troværdighed.

Jeg angribes også for kritikløst at have overtaget Duckwitz' historie, ifølge hvilken Best under et møde i slutningen af september 1943 udtrykker ønsket om at kunne bygge en bro, der vil sikre flugten til Sverige. Det er den rene romantik, mener Blüdnikow. Nu findes omtalen kun i beretningen og ikke i dagbogen og kan derfor heller ikke bruges til at mistænkeliggøre denne. Men bortset fra dette kunne det jo være, at Best faktisk havde udtrykt sig sådan, om ikke af andre grunde, så fordi det var et signal til danskerne via Duckwitz om hans hjælpende hånd, jf. hvad jeg tidligere har udfoldet om dobbeltspillet. I øvrigt er kritikken malplaceret: Jeg karakteriserer episoden som teatralisk og bemærker, at selv Duckwitz har sine tvivl.

Bedre står det ikke til med den øvrige dokumentation, der enten bygger på sjusket læsning eller på misforståelse.²² Nu skal min afvis-

²² F.eks. skriver Blüdnikow, at Duckwitz i dagbogen udtrykker bekymring og omsorg for de danske jøders skæbne, og at dette meget vel kan være plantet som en forsikring for fremtiden. Men formuleringer i denne retning findes ikke, og derfor kan jeg heller ikke referere til dem i *Den gode tysker*. Duckwitz er den 4. oktober ked af ikke at kunne hjælpe flere jøder med visum til Sverige, men det er jo en ganske anden situation. Et andet eksempel skal nævnes: Blüdnikow gør et stort nummer ud af, at Duckwitz i slutningen af 1949 læser Eugen Kogon: *Der SS-Staat* fra 1946 og udtrykker forfærdelse over, hvad han finder der. Det tolkes som om, han vil give indtryk af, at han først får kendskab til mordet på jøderne på dette tidspunkt. Men det fremgår af notitsen, at overraskelsen gælder SS-systemet som sådant, herunder kz-lejrene, og ikke jødeudryddelsen specielt. Bogen har undertitlen *Das System der deutschen Konzentrationslager* og vælger derfor med rette Theresienstadt fra. Overhovedet spiller drabet på jøderne en beskeden rolle i fremstillingen, helt i overensstemmelse med fokus i tiden, hvor der hverken taltes om Holocaust eller folkedrab. Det er karak-

ning af kritikken ikke misforstås. Som tidligere anført er jeg fuldt opmærksom på, at Duckwitz blandt flere grunde også kan skrive dagbog med henblik på fremtiden. Der kan også være problemer med samtidigheden. Vi kan nemlig ikke altid regne med, at en given notits er indført samme dag, som den dækker, og det må give den en mindre umiddelbar og mere reflekterende karakter.

Som anført finder Blüdnikow det problematisk og naivt, at jeg generelt betragter dagbogen som en troværdig kilde. Nu ved jeg ikke, om det kan anses for mindre naivt på forhånd at opfatte dagbogen som konstrueret og derfor utroværdig, sådan som Blüdnikow gør det i Berenstein-traditionen. Han finder det på kanten af det etisk forsvarlige, når jeg citerer fra en tidligere students publicerede arbejde. Den forbløffende tankegang må være den, at jeg har manipuleret vedkommende til at mene det samme som jeg selv, hvorpå jeg nu påberåber mig hendes vurdering – som altså i virkeligheden er min egen! Til gengæld har jeg ofte under debatten om Duckwitz funderet over, om historiefagets etik har noget klogt at sige om dette at sværte en samtids-historisk person til uden præcis dokumentation og alene på grundlag af løse påstande og maveførmelse. Her vil revisionisterne formentlig hævde, at de bare udøver den nødvendige kildekritik – men er det nok?

Desværre er det ikke muligt at afklare Duckwitz' udvikling fra partifunktionær i 1935 til Hitler-modstander under krigen. Det gælder også hans rolle i 20. juli-sammensværgelsen. Vi mangler simpelthen de samtidige kilder. Forsøger vi nu at tegne det politiske og ideologiske portræt i 1943, hvor dagbogen gør det muligt, turde den vigtigste faktor være Duckwitz' patriotisme. Således takkede han i 1945 nej til at blive dansk statsborger, han ville ikke svigte Tyskland i nødens stund. Hvornår han sagde fra over for Hitlers krig og dennes forbrydelser, ved vi ikke, men følger vi udviklingen i den konservative opposition, som Duckwitz tilhørte, var der tale om en langsom frigørelsesproces, der sluttede med attentatet i 1944. Selv var Duckwitz i kontakt med oppositionen senest fra december 1942.

En anden vigtig faktor var kærligheden til Danmark, hans „valgfædreland“, som han udtrykte det. Han havde lært landet og danskerne at kende under sit første ophold som forretningsmand i begyndelsen af 1930'erne, og det blev en kærlighed, der aldrig rustede. Allerede fra første besættelsesdag i 1940 kan vi følge hans danskvenlige holdnin-

teristisk, at en opsummering af de forskellige fangegrupper giver mindre plads til jøderne end f.eks. til kriminelle, politiske fanger og Jehovas Vidner. Teksten har altså ikke givet Duckwitz lejlighed til særligt at fokusere på jøderne – til trods for at Kogon var jøde, hvad Blüdnikow fremhæver. Har Blüdnikow overhovedet haft bogen i hånden?

ger i de løbende forhandlinger om søfart og skibe. Kapitlet herom hører til de mindre spændende i biografien, og jeg tilgiver gerne den læser, der ikke orker at gå i dybden, men den mindre påagtede rolle som søfartssagkyndig er vigtig for biografien, fordi den viser, at Duckwitz' positive indstilling til det besatte Danmark ikke først dukkede op, da krigslykken vendte i 1942/43.

Den glæde, Duckwitz følte over Danmark – han taler i beretningen om den *Herzenskultur*, han fandt her og ingen andre steder – blev bestyrket af det tætte forhold til Socialdemokratiets top; venskabet med Hedtoft og H.C. Hansen blev af livslang karakter. Hvis jeg var dansker, ville jeg stemme socialdemokratisk, noterer han til dagbogen efter valget i 1943. Som sin senere chef og kampfælle Willy Brandt modtog han stærke indtryk af den skandinaviske socialdemokratisme med dens værdier og politiske strategi, de værdier, der efter pensioneringen som statssekretær var med til at føre ham ind i SPD. Det er det livsforløb, kritikerne ikke vil følge, når de snævert fokuserer på 1943.

Når det gælder synet på jøderne, var Duckwitz hverken før eller under krigen nogen filosemit. Han fandt ligesom mange statsmænd i 1930'ernes Europa, at jødespørgsmålet måtte løses ved udvandring til en eller anden oversøisk destination, kunne også betjene sig af antijødisk sprogbrug, men var i hvert fald senest fra 1939 modstander af nazisternes voldsprogram. Derfor kalder jeg hjælpen til de danske jøder i 1943 for båret bl.a. af en humanistisk holdning, men jeg lader mig gerne belære om det modsatte.

Hvis Duckwitz var så renvasket, som jeg gør ham til, hvorfor omgikkes Duckwitz så misliebige personer som f.eks. gesandtskabets næstkommanderende, SS-Brigadeführer Paul Kanstein, og chefen for sikkerhedspolitiet, Rudolf Mildner? Nu er Blüdnikow tilsyneladende uvidende om, at Kanstein tilhørte gruppen af „gode“ tyskere, der fik høje karakterer af den danske modpart, og som var en hårsbredde fra at blive revet med af 20. juli-kuppet, fordi han stod på de sammensvornes liste som ny sikkerhedschef. Men bortset fra dette måtte Duckwitz naturligvis som tysk embedsmand omgås kolleger for at kunne fungere i systemet. Det er dette liv i en gråzone, som det er så svært for Blüdnikow og hans kampfæller at forstå. Alternativet var at tage sin afsked eller blive forflyttet, det tilbud fik han et par gange i 1943 fra Auswärtiges Amt, men han takkede nej. Han mente at have en mission i Danmark, nemlig den at gøre, hvad han kunne for at mildne krigens kår. Og det er vel vanskeligt at hævde, at han ikke levede op til programmet.

Men dette at ville det „gode“ og samtidig være redskab for det „onde“ kaster en skygge over Duckwitz, som han deler med andre „gode“ tyskere i det besatte Europa, der måtte adlyde ordrer, som

stred imod deres sympatier og samvittighed. Et flertal havde vel i begyndelsen af krigen støttet de tyske stormagtsambitioner og stillet hele deres professionalisme bag Hitlers imperiebygning, men med nederlagene og forbrydelserne kom tvivlen og kvalerne. De forblev på deres poster af bekvemmelighed og karrierehensyn, og de hævdede, at det kun kunne blive værre, hvis de forlod pladsen i utide. Det lugter af dårlig undskyldning. Alligevel kan argumentet ikke helt afvises, heller ikke påstanden om, at det havde været lettere at gå end at blive. Vi kan følge denne indre kamp i Duckwitz' dagbog, hvor han forsøger at overbevise sig selv om, at han blandt alle de tyske løgne og løftebrud dog kunne opretholde sit mål af anstændighed.

En konference af tyske historikere i 2001 havde som tema netop dilemmaet hos den enkelte funktionær mellem den andel i de forbryderiske handlinger, som funktion og omstændigheder medførte, og så embedsmandens private afstandtagen herfra, eventuelt direkte modstand herimod.²³ Den overordnede påstand lød, at den moralske vurdering ikke er tilstrækkelig, når modsætningerne i adfærden skal forklares. Fra en historiker, der har studeret drabet på jøderne i Galizien, hed det oven i købet om tvetydigheden, at denne var nødvendig, hvis man som tysker i systemet skulle gøre sig håb om at redde jøder fra *Endlösung*. Utvivlsomt var det da også tvetydigheden, der gjorde det muligt for Duckwitz at operere så frit i besættelsesapparatet til fordel for danske interesser – sikkert er det også denne tvetydighed, der har blottet ham for angrebene i dag.

Under den slidsomme debat om Duckwitz' troværdighed som vidne og aktør har jeg ofte gjort mig følgende ganske uvidenskabelige tanker: Under besættelsen var Duckwitz omgivet af mange danskere, der holdt af ham, som havde tillid til ham, og som beundrede ham. Det gælder den store kreds af private venner, der nød hans selskab og holdt ved, selv om det mildest talt ikke var populært at have omgang med en tysker i krigens sidste år. Det gælder de danske forhandlere, rederne og embedsmændene, der stolede på hans loyalitet og hans vilje til at forsvare danske interesser i Berlin. Det gælder de socialdemokratiske politikere, der efter forståelig tøven faldt for hans oprigtighed og troede på hans vilje til at støtte dem i den store politik. Og det gælder de modstandsledere, som han fandt sammen med i den sidste tid, og som gjorde ham til deres fortrolige i den illegale kamp. Derfor må jeg undre mig over, hvilke mekanismer der gør sig gældende, når man nu på 70 års afstand mener at vide bedre om Duckwitz' indre liv

²³ G. Hirschfeld og T. Jersak: *Karrieren im Nationalsozialismus. Funktionseliten zwischen Mitwirkung und Distanz*, Frankfurt/M 2004.

end venner og samarbejdspartnere dengang og ikke viger tilbage fra at fremstille ham som både opportunist, kryptonazist og svindler.

Duckwitz' udvikling fra nazist til antinazist og fra national chauvinist til europæisk aktør rummer hele det forgangne århundredets bærende konflikt mellem diktatur og demokrati i sit livsforløb. Det er det, der passer så dårligt ind i Blüdnikows og hans kampfællers billede af en sort og en hvid verden i dag.

Samarbejdspolitikken og Holocaust i Europa

Tiden må efterhånden være inde til at se nærmere på kritikken af mainstream-historikerne for deres manglende udblik, når det gælder Holocaust uden for Danmark, det tema, der er blevet Blüdnikows hovedanke mod samarbejdspolitikken, og det han vel selv opfatter som sin særlige jødiske tilgang til historien. Nu er der jo ingen forsker, der vil afvise nytten af, ja, ofte det nødvendige i en international synsvinkel. Spørgsmålet er kun, hvad der nærmere ligger i det, og hvilke implikationer denne indebærer. Her finder jeg megen uklarhed hos Blüdnikow.

I artiklen i *Historisk Tidsskrift* kan den internationale synsvinkel gælde noget så banalt som forholdene i Tyskland i 1934, nemlig opgøret med SA („de lange knives nat“), som Duckwitz ifølge Blüdnikow burde have taget op med Best sidenhen, jf. ovenfor.

Et andet eksempel gælder angrebet på Duckwitz for ikke at hjælpe de forfulgte jøder uden for Danmarks grænser, hvor det aldrig bliver klart, om det er Duckwitz eller biografien, der svigter det internationale aspekt. Men bortset fra dette er det jo en ganske virkelighedsfremmed tanke, at en underordnet embedsmand i et perifert land uden tjenstlig kontakt til mordmaskinen skulle kunne redde jøder i Hitlers skarpt overvågede og terroriserede Europa. De eksempler, vi har på tysk hjælp, finder vi alle lokalt.

Ved andre lejligheder implicerer den internationale tilgang et krav om komparation med forholdene i andre besatte lande. Hertil er at sige, at der vel næppe findes et faghistorisk arbejde om det dansk-tyske forhold under krigen, der ikke indledes med en analyse af det tyske okkupationssystem og Danmarks særstilling heri. Hvis jeg tør fremholde mig selv, gælder det de fleste af de bøger og artikler, hvor jeg diskuterer kollaborationens natur (at have introduceret dette internationale begreb for samarbejdet med fjenden udtrykker i sig selv et ønske om at skabe et internationalt perspektiv på den danske besættelsessituation). Jeg vil også fremhæve Gyldendals standardværk *Den 2. verdenskrig 1939-45*, som jeg forfattede sammen med Henning Poulsen og Aage Trommer, og hvor jeg skrev næsten hundrede sider om Hitlers Europa, herunder for første gang på dansk et stort afsnit om Holo-

caust, fase for fase og land for land. Der findes også flere mindre studier, der sammenligner Danmark med Frankrig og Tjekkiet, med Holland, med Norge og med Finland.²⁴ Der er altså ingen rimelighed i generelt at forlange komparation, uden at det klart tilkendegives, hvilket spørgsmål der præcist knytter sig dertil.

Som tidligere berørt hævder Blüdnikow, at samarbejdspolitikken måske nok reddede de danske jøder, men på bekostning af de fremmede, for samarbejdspolitikken var med til at forlænge krigen og jødernes lidelser. Argumenterne indgik som en central del af modstandssynspunktet i kampen mod kollaborationen, men med det betydelige forbehold, at drabet på jøderne ikke spillede nogen selvstændig eller overhovedet nogen synlig rolle i historien.²⁵ Altså går Blüdnikows bestræbelser ud på at knytte en sådan direkte årsagsforbindelse mellem samarbejdslinjen og Holocaust. Dette er ikke nogen let opgave, og faren for reduktionistiske forklaringer ligger lige for.

Nu vil Blüdnikow vel ikke selv mene, at det var dansk flæsk og smør, der holdt gaskamrene i gang til langt ind i 1944 eller muliggjorde deportationen af 400.000 jøder fra Ungarn til tilintetgørelsen i Auschwitz, eller at det var det tilpassede Danmark, der gav SS overskud til at sende 250.000 jøder på døds marcher i krigens sidste måneder. I stedet oparbejder han en række mere eller mindre overbevisende cases.

I almindelighed mener Blüdnikow, at de yngre historikere har set lyset i modsætning til min egen formørkede generation – tilsyneladende uden blik for, at ingen af de unge, der har ytret sig, deler hans moraliserende tilgang, og at flere er at finde blandt hans kritikere. Således peger han på en række fortjenstfulde værker om danske SS-soldaters krigsforbrydelser på Østfronten og i kz-lejrene, hvor de formentlig også har myrdet jøder. Men det har dog intet med samarbejdspolitikken at gøre! Et andet eksempel er danske entreprenørers engagement i Polen og i Jugoslavien, hvor de formentlig benyttede jøder som tvangs-

²⁴ H. Kirchhoff, H. Poulsen & Aa. Trommer: *Den 2. verdenskrig 1939-45*, Kbh. 2002, s. 258 ff.; H.F. Dahl m.fl. (red.): *Danske tilstande – norske tilstande 1940-45. Forskelle og ligheder under tysk besættelse 1940-45*, Kbh. 2010, med artikler af bl.a. Dahl, Kirchhoff, Claus Bryld og Bjarte Bruland; Henrik Dethlefsen: „Mellem attentisme og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaboration 1939-43“, *Historisk Tidsskrift*, 1989, s. 78-125; Aage Trommer: „Danmark, Norge og Holland under okkupationen. Et forsøg på en komparation“, *Festskrift tilegnet Hans Christian Johansen*, Odense 1995 samt mere generelt C.B. Christensen og A. Warring (red.): *Finland og Danmark: Krig og besættelse 1939-45*, Roskilde 2007.

²⁵ Se her Palle Andersen: *Dansk viden om Holocaust 1941-1945 – belyst ved den illegale presse*, Odense 2010.

arbejdskraft, men dette er ikke dokumenteret. I sidste tilfælde drejer det sig om at bygge en strategisk vigtig bro over floden Sava til Beograd, der også skal være benyttet til transporter af jøder. Igen er det svært at se den direkte sammenhæng, og Blüdnikow trækker da også i land fra en tidligere anmelderposition og nøjes med at anbefale videre forskning.²⁶

Endelig nævner Blüdnikow, at samarbejdspolitikken forhindrede de danske missioner i det besatte Europa i at hjælpe fremmede jøder, da transporterne begyndte at rulle mod øst fra 1942. I Udenrigsministeriet blev man bestormet af bekymrede pårørende, der spurgte til slægtninge i Tyskland, hvis adresser pludselig var ubekendte. I hvert fald i to tilfælde gjaldt det også hjælp til tyskfødte kvinder, der gennem giftermål havde erhvervet sig dansk indfødsret, og som nu søgte om udrejse til Danmark. I sidste tilfælde stod den danske suverænitets på spil, og man beordrede gesandtskabet i Berlin til at tage affære. Her havde man i januar 1942 fået en skarp tilrettevisning af Auswärtiges Amt, da man søgte om hjælp til tyske jøder, og nu lød svaret til København den 10. september 1942, at „vi gør klogest i at lade disse sager ligge som håbløse og spare den meget ringe „good will“, vi har, til sager om danske jøder med tilknytning til Danmark“.²⁷ Hvad angår hjælp til tyske jøder, herunder efterlysning af deporterede, er konklusionen lige så klar, nemlig at man risikerer, „1) at den relativt skånsomme behandling, der hidtil er blevet udenlandske jøder til del, afløses af en skarpere kurs, og 2) at forholdsregler mod jøder i Danmark bliver aktuelt. Det kan jo ikke nytte, at Danmark bliver mere berømt end højst nødvendigt som jødereservat“. Sagen røg til tops i ministeriet, og slutresultatet blev, at man rettede ind efter gesandtskabet i Berlin.

Her har Blüdnikow en klar pointe: Samarbejdspolitikken førsteprioritering af danske borgere, herunder danske jøder, satte grænser for at hjælpe de fremmede i hvert fald fra 1942. Problemet er bare, at han ikke kan sige stop. Han vil nemlig aldrig acceptere, at råderummet for det danske diplomati var uhyre beskedent, og peger i stedet på, at an-

²⁶ Blüdnikow henviser her til Steen Andersen: *De gjorde Danmark større*, Kbh. 2003, men denne bygger på Joachim Lund: *Hitlers spisekammer. Danmark og den europæiske nyordning 1940-43*, Kbh. 2005, s. 207 ff. og 250. De omtalte jøde-transporter er ikke nævnt hos hverken Andersen eller Lund. Hvor har Blüdnikow oplysningerne fra? Et bedre belyst eksempel turde være F.L. Smidths cementfabrik i Port Kunda i Estland, der i perioden 1942-44 blev drevet af jødiske slavearbejdere, og som kan ses som et af de få praktiske resultater af samarbejdsregeringens „Østrumprojekt“ (smst. s. 207 ff.).

²⁷ Jacob Halvas Bjerre: *Udsigt til forfølgelse. Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødefølgelser 1938-1945*, Odense 2013, aftrykker dokumentet i faksimile og diskuterer konteksten s. 138 ff. Her også kritik af Blüdnikow.

dre staters diplomater hjalp med visa. Blüdnikow glemmer dog at fortælle, at det var neutrale lande som Schweiz, Portugal og Spanien eller allierede som Japan og ikke et besat land som Danmark. Vi bemærker også, at det neutrale Sverige, med et langt større råderum nok hjalp danske og norske jøder 1942/43 og fra 1944 også jøder i Ungarn, men ikke tyske.²⁸ Måske skulle Blüdnikow lytte lidt mere til den israelske Holocausthistoriker Yehuda Bauer, som han ellers støtter sig til, når denne advarer imod at overvurdere mulighederne for at redde jøder under krigen, deres håbløse situation taget i betragtning. Eller som den amerikanske historiker Henry Feingold formulerer det: „Appalling as it may sound the saving of lives was a far more formidable task than the practice of genocide. Even a passionate will to save lives could prove insufficient given Nazi determination to liquidate the Jews“.²⁹

Som jeg ser det, er Blüdnikows fordømmelse af samarbejdslinjen og hans afvisning af dennes centrale betydning for Tysklands henholdende jødepolitik i Danmark styrende for hans behandling af spørgsmålet fra 1943 og fremover. Forklaringerne samler sig om Reichsführer SS's forskellige strategier i 1944/45 for at fortsætte eller afbryde *Endlösung*, for en separatfred med Vestmagterne og for sin egen overlevelse. De fører os ud på en længere rejse med slutstation i Israel i 1950'erne, uden at det bliver læserne ganske klart, hvad relevansen er for de danske forhold. Men Blüdnikow er mindre usikker. Det er her, det internationale udblik skal stå sin prøve, for i Himmlers spil udgør jøderne gidsler og bytteobjekter. Det gælder også de danske, og det er denne rolle og ikke samarbejdspolitikken, der redder dem fra tilintetgørelsen. Som konklusionen lyder i *Historisk Tidsskrift*, skal man i højere grad se „de danske begivenheder“ som en del af Himmlers planer end „som udslag af noget andet“.³⁰ Det er jo en højtflyvende tese, som er så tilpas generel og kronologisk upræcis, at den kan benyttes efter behov. I alle tilfælde er der tale om en metodisk højst problematisk enhedsforklaring, der kræver nærmere dokumentation. Men måske er det her, at de udenlandske forskere skal hjælpe til – så meget desto mere som der hersker større usikkerhed om spørgsmålet, end Blüdnikow vil vide af. Som det hedder i en af de seneste studier: „little is known about what motivated the Germans involved in these and other

²⁸ Smst. s. 149. Det lykkedes heller ikke for Sverige at få tyskfødte kvinder, der var blevet svenske statsborgere via ægteskab, tilbageført før med Bernadotte i 1945, se Sune Persson: *Vi åker till Sverige*, Stockholm 2003, s. 152-57.

²⁹ Y. Bauer: *Rethinking the Holocaust*, 2001, kapitlet „Rescue Attempts“; H.L. Feingold: *The Politics of Rescue. The Roosevelt Administration and the Holocaust 1938-1945*, New Jersey 1970, s. 307.

³⁰ *Historisk Tidsskrift*, 115 (2015), s. 493.

offers and approaches towards the end of the war“.³¹ Men tesen skal varme op til Blüdnikows to afsluttende mærkesager, nemlig det danske besøg i Theresienstadt i sommeren 1944 og redningen af jøderne herfra med De Hvide Busser i april 1945. Disse spørgsmål behandles nedenfor i omvendt kronologisk orden.

De Hvide Busser

I 2005 udsendte historikeren Hans Sode-Madsen standardværket *Reddet fra Hitlers helvede* (revideret udgave 2015). Bogen om De Hvide Busser er en hyldest til den dansk-svenske befrielse af de omkring 18.000 fanger i krigens sidste måneder og blev modtaget med begejstring af pressen som fremragende forskning og bevægende historieformidling. Jeg var den eneste, som var sur, skriver Blüdnikow i *Historisk Tidsskrift* om sin anmeldelse i *Berlingske Tidende* 26.1.2015. Kritikken går på bogens karakter af heltepos med samarbejdslinjen som central og afgørende forudsætning for, at aktionen kunne lykkes. Han kalder fremstillingen for „grænsende til det patetisk rørstrømske“,³² anholder Sode-Madsen for ikke i tilstrækkelig grad at udfolde den tyske, dvs. Himmlers, politik som den helt afgørende faktor og angriber ham for at skjule den moralske udfordring, der lå i, at redningsmændene måtte forhandle med og tilpasse sig den inkarnerede ondskab, dvs. SS.

Blüdnikow var naturligtvis heller ikke tilfreds med Bo Lidegaards *Redningsmænd – Skandinaviske aktioner for at redde fanger fra de tyske kzelejre i krigens sidste år*, der udkom i 2015. Bogen bygger på Sode-Madsens og andres resultater, men griber med sine 460 sider historien bredere an. Således er SS-sporet stærkere udfoldet med alle dets modsætninger og interne konflikter. Her får vi altså det internationale udblik, som Blüdnikow efterlyser, men heller ikke det er nok, for der er tale om et for snævert litteraturudvalg og en selektiv læsning – og samarbejdspolitikken fremstår stadigvæk som den centrale forudsætning og aktør, mens de moralske og mørke sider af aktionen forbigås.³³ Jeg skal ikke forfølge denne diskussion. De to historikere har for længst taget til genmæle og behøver i øvrigt ikke min hjælp. Derimod vil jeg gerne kommentere det moralske dilemma, som kritikken rejser.

³¹ Blüdnikow bygger på standardværket af Y. Bauer: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations 1933-1945*, New York 1994, men der hersker uenighed om aktørernes roller og motiver, se B. Breitman og S. Aronson: „The End of the „Final Solution“? Nazi plans to ransom Jews in 1944“ (hvorfra citatet stammer), D. Cesarani (red.): *Holocaust. Critical Concepts in Historical Studies*, VI, London 2004, s. 32 ff. Hertil P. Longerich: *Heinrich Himmler. Eine Biographie*, Berlin 2012, s. 728 ff.

³² Anmeldelse i *RAMBAM* nr. 15, 2006.

³³ Anmeldelse i *Berlingske Tidende* 10.5.2015.

Blüdnikow udkæmper gerne sine slag pr. stedfortræder og trækker i historien om De Hvide Busser den svenske historiker Ingrid Lomfors af stalden. Hun udsendte i 2005 bogen *Blind fläck. Minne och glömska kring svenska röda korsets hjälpsats i Nazityskland 1945* med et fnyssende angreb på den svenske nationalhelt grev Bernadotte for at være styret af racisme i prioritering og udvælgelse af fangerne til redning. Hun mener i det hele taget, at svensk historieskrivning har idealiseret aktionen som en legitimering af den protyske neutralitetspolitik under krigen og fortiet de moralske problemer. Hun slutter med at spørge, om man overhovedet burde have indgået i forhandlinger med SS, når man ser på de moralske omkostninger, der løb på. Hendes svar er et klart nej, og Blüdnikow slutter op. I hans kamp imod samarbejdslinjen er Lomfors den ideelle makker, som han da også fik kaldt til Danmark for at oplyse os om de rette forhold *hinsidan*.³⁴ Om Bernadottes påståede racisme er Blüdnikow uklar, men erklærer dog, at Bernadotte „sandsynligvis var antisemit“.³⁵

Lomfors' kritik blev imødegået af den svenske ekspert på feltet, politologen Sune Persson, der kaldte hende og Blüdnikow for „videnskabelige charlataner“ og ser angrebet for antisemitisme som en afsmitning af Bernadottes rolle som mægler i Palæstina-konflikten, hvor han blev myrdet af en israelsk terrorgruppe i 1948.³⁶ Persson kan dokumentere, at jøderne fra starten indgik i operationen, men også, at man måtte gå forsigtigt frem i et spørgsmål, der havde Himmlers højeste prioritet, og hvor man frygtede, at hele projektet om de skandinaviske fanger kunne blive væltet, hvis man fór for voldsomt frem.³⁷ Det er hensyn, som ikke eksisterer i Blüdnikows og Lomfors' sort-hvide verden.

Således kunne man også i Udenrigsministeriet kort overveje det hensigtsmæssige i at lade de danske jøder forblive i Theresienstadt,

³⁴ Se *Jødisk Orientering*, okt. 2005.

³⁵ Anmeldelse af Hans Sode-Madsen: „Reddet fra Hitlers helvede“ i *Berlingske Tidende* 2.9.2005. I et læserbrev smst. 25.10.2005 hedder det, at kilder tyder på, at Bernadotte „ikke var helt fri for antisemitiske følelser“. Hvilke kilder er der tale om?

³⁶ Se S. Persson: *Vi åker till Sverige*, især s. 122, 194 ff. og 223 ff.; hertil bidrag i *Berlingske Tidende* 21.10.2005 og *Jødisk Orientering*, dec. 2005.

³⁷ Det er oplysende for jødernes særlige stilling i SS's verden, at da Udenrigsministeriets direktør Nils Svenningsen den 12. marts rykkede Best for en hjemtransport fra Theresienstadt, svarede denne undvigende, at man dårligt kunne opfatte jøderne som kz-fanger, og at de derfor næppe var omfattet af aftalen „på højeste sted“, se Sode-Madsen, 2015, s. 241. Hertil diskussionen i Steven Koblik: *The Stones Cry Out. Sweden's Response to the Persecution of the Jews 1933-1945*, New York 1988, s. 124 ff.

hvor de havde det relativt godt, frem for at føre dem på en farefuld færd gennem Tyskland til opsamlingslejren Neuengamme, hvor man vidste, at forholdene var forfærdelige. Det er ikke vanskeligt at forestille sig skrækscenariet, at hjælperne ud fra de bedste hensigter havde ladet jøderne forblive, hvor de var, og disse så var gået til på dødsparader i krigens sidste kaotiske uger. Og igen: Hvad havde denne *non-decision* ikke skabt af slagsmål efter krigen om antisemitisme og skyld og ansvar!

Det er en del af historien om De Hvide Busser, at Bernadotte i første omgang fik tilladelse til at samle de skandinaviske fanger i Neuengamme som en mellemstation til Sverige. Derimod er det mindre kendt, at da de første kolonner nåede frem til lejren, krævede den modvillige kommandant, at svenskerne selv skaffede sig plads ved at fjerne omkring 2000 overvejende franske fanger til andre kz-lejre i området. Det ville påføre de syge og udhungrede såkaldte muselmænd nye lidelser og måske død – faktisk døde et ukendt antal under vejs. Var det prisen værd? Det moralske dilemma blev drøftet i den svenske gruppe, der valgte at sende spørgsmålet videre til Stockholm, som så gav grønt lys. Lomfors har fulgt nogle af de deporteredes skæbne via interviews og spørger forarget, om det svenske Røde Kors var SS's modstander eller hjælper. Svaret er i min optik et både-og, som det så ofte er tilfældet, når der handles med ondskaben. Og så kan man ellers spørge, om det havde været et bedre alternativ at stoppe hele aktionen og returnere hjem igen!

Hvor anderledes end moralisterne ser den tysk-amerikanske historiker Reinhard Doerries ikke på sagen i sit standardværk om efterretningsschefen Walter Schellenberg, der blev Himmlers hovedforhandler i spillet med svenskerne:

While participants in the events and historians have engaged in a meticulous debate over the protagonists and antagonists who were on stage, it would appear more important to emphasize ... the success of the giant Red Cross mission in rescuing human beings from Germany. The mission was a dangerous and daring operation that would not have taken place if men like Count Bernadotte, Felix Kersten, Norbert Masur and others have not been willing to enter what to them must have been like hell itself and there to risk their own lives to negotiate the relief for the inmates with an unpredictable criminal like Heinrich Himmler.³⁸

³⁸ R. Doerries: *Hitler's Last Chief of Foreign Intelligence: Allied Interrogations of Walter Schellenberg*, London 2003, s. 38. Doerries trækker på Kobliks undersø-

Er Doerries „romantiker“ ligesom Sode-Madsen, Lidegaard og jeg selv? Nej, hvad Doerries gør, er at tilføre sagen de rette proportioner, som Lomfors og Blüdnikow i den grad går fejl af.

Diplomati er det muliges kunst, og Bernadotte og hans folk måtte manøvrere i et SS-system, hvor et fejltrin eller en aggressiv SS-officer kunne vælte det hele. Gang på gang stod hjælperne over for valg og prioriteringer, der kunne blive bestemmende for liv eller død, men uden at tidspresset gav mulighed for at overskue de fulde konsekvenser. Gang på gang måtte afgørelserne træffes på stedet uden mulighed for appel til højere instans. Det var betingelserne, når man var tvunget til at forhandle med ondskaben i form af et uigennemskueligt bureaukrati. Og her skal der igen erindres om, at kontakten til den svajende SS-chef Heinrich Himmler, der spillede sit eget spil og havde vigtige dele af SS-apparatet imod sig, var en afgørende forudsætning for, at Bernadotte-aktionen kunne lykkes.

Besøget i Theresienstadt i 1944

Kort og faktisk præsenteret var Theresienstadt i det nuværende Tjekiet hverken en egentlig kz-lejr eller en ghetto, men en show-case for SS, der skulle overbevise omverdenen om, at tyskerne behandle deres jøder godt. Derfor var forholdene friere og ikke så morderiske som i andre lejre – hvilket dog ikke forhindrede, at Theresienstadt blev gennemgang for 90.000 jøder til døden i Auschwitz, mens 30.000 gik til grunde pga. hunger og sygdom. Der var dog grænser for terroren, for Theresienstadt skulle kunne overbevise som „ældreghetto“ og som udstillingsvindue for den tyske jødepolitik.

Til Theresienstadt deporteredes fortrinsvis de såkaldte privilegerede jøder, som man ikke uden videre kunne ekspedere østpå, deriblandt de omkring 480 danske, der blev fanget under razziaen i oktober og november 1943. Vi kender intet til de forhandlinger, der førte til valget af byen, men det er meget troligt, at Best har haft en afgørende stemme, for hans politik var at få klinket skårene efter jødeaktionen og komme igennem krisen på en så ikke-provokerende måde som mulig. Derfor lovede han danskerne, at jøderne ikke ville blive sendt videre til Polen, og at myndighederne ville få mulighed for at bese lejren med henblik på at sikre sig, at de danske jøder havde det godt.

gelse (se note 37 ovenfor). Masur var World Jewish Congress' repræsentant i Sverige. Sammen med Himmlers massør F. Kersten, der havde et særligt fortroligt forhold til sin patient, deltog han i redningsbestrebelse i Tyskland i vinteren 1945.

Igennem et halvt års tid kæmpede man i Udenrigsministeriet for at få besøget i stand. Det fremgår af de tyske akter, at også Best pressede kraftigt på: Det gjaldt om at berolige stemningen i Danmark, og hans egen troværdighed stod på spil. Heroverfor trænede Gestapo sagen. Først var man overhovedet imod en inspektion, og da Himmler havde bøjet sig for det „udenrigspolitiske argument“, krævede han tid til at gennemføre en dybtgående „forskønnelse“ af byen, således at den tog sig bedst muligt ud. Det krævede grønne træer og blomster samt urte haver i vækst, og det skubbede terminen til sommeren 1944.

Endelig den 23. juni kunne en delegation bestående af Frants Hvass fra Udenrigsministeriet og Eigil Juel Henningsen fra Røde Kors sammen med repræsentanter fra det tyske og det internationale Røde Kors tage på en rundtur i Theresienstadt. Man besøgte kvarterer og institutioner og fritidsområder ad en nøje fastlagt rute og under tæt overvågning af kommandanten og hans følge. Hvass og Juel Henningsen traf de danske jøder og fandt, at forholdene var langt bedre end ventet. Dette blev også bekræftet af fangerne selv. Ved hjemkomsten rapporterede de to danskere positivt om lejren og den schweiziske læge Maurice Rossel ovenud positivt til Røde Kors' hovedkvarter i Genève, hvad der naturligvis i Blüdnikows optik gør ham til antisemit.

Det stående spørgsmål har siden været, om de rejsende lod sig narre og derved fremstår som naive og inkompetente observatører, eller om de spillede spillet for de danske jøders skyld, sådan som Hvass hævdede det over for Den Parlamentariske Kommission efter krigen. Jeg har beskrevet og analyseret besøget og dets optakt på over 100 sider i min bog *Holocaust i Danmark* (2013), som Blüdnikow slet ikke forholder sig til. Her er både de indenlandske og internationale aspekter behandlet på grundlag af de til rådighed stående danske og udenlandske kilder og på baggrund af den bredeste litteratur, der også omfatter det moralske og politiske efterspil. Konklusionen lyder, at man nok i et vist omfang lod sig narre – hvad de to udsendinge også senere vedstod, modsat hvad Blüdnikow hævder, og hvad der forekommer forståeligt nok i betragtning af den fysiske og mentale potemkinkulisse – men at problemet i den forstand er underordnet, som missionen alene gjaldt at sikre de danske jøders overlevelse, og at alt måtte undgås, der kunne forhindre dette mål. At Danmark derved blev en aktiv medspiller i den nazistiske propaganda, måtte man tage med i købet. Her gjaldt det som altid under kollaborationen om „noget for noget“. Det „noget“, man tog med hjem, var væsentligt nok: De danske jøder blev bekræftet i troen på, at de ikke var glemt. Det gav et moralsk løft, der ikke kan overvurderes. Flere forbedringer, der var gennemført op til besøget, blev permanente. Antallet af fødevarepakker blev fordoblet, hvad der bidrog afgørende til, at det endelige danske tab blev så beske-

dent som 51 menneskeliv. Da transporterne til Auschwitz blev taget op igen i efteråret 1944, blev den danske gruppe udtrykkeligt undtaget. Det var rigtignok blevet lovet i oktober 1943, men har der været nogen vaklen på tysk side, må denne være fjernet efter besøget, der viste, at danskerne bed sig fast. Endelig blev de pårørende hjemme beroliget, hvad der var et væsentligt formål med rejsen.

For Blüdnikow ser sagen ganske anderledes ud:³⁹ Han konstaterer først, at man ikke har vist egentlig interesse for Theresienstadt, hverken myndighederne den gang eller historikerne siden. Men dette er ikke rigtigt. Udenrigs- og Socialministeriet var fra først til sidst dybt engageret i at hjælpe de deporterede, hvad besøget i 1944 jo også viser. Hvad angår historikerne, har Sode-Madsen viet et livsværk hertil. Men påstanden skal helt i den nymoralistiske tradition demonstrere, at fangerne i Theresienstadt er blevet forsømt pga. den voldsomme fokus på oktober 1943 som en afledning for alt det gode, vi ikke gjorde.

Blüdnikow er i og for sig enig i, at spørgsmålet, om delegationen lod sig narre eller ej, er mindre væsentlig, men med sit fordømmende syn på de samarbejdende danske embedsmænd mener han dog, at disse (ellers så trænede observatører) var naive eller kyniske nok til at lade sig forføre af det store bedrag. Dette skaffer ham ganske vist det problem, at han ikke både kan kalde dem blinde for virkeligheden og samtidig kritisere dem for ikke at have bragt sandheden om denne virkelighed til omverdenen.

Her er vi så ved Blüdnikows hovedanklage: Hvis Hvass & Co. havde kendt deres moralske og humanistiske besøgstid, burde de have rapporteret til de allierede om det forfærdelige, de så. Det kunne have fået betydning for Vestmagternes politik over for *Endlösung* i dennes slutfase, ja, måske stoppet myrderierne gennem de tidligere anførte forhandlinger med SS. Eller modsat: Hvis de faktiske rapporter var nået frem, hvad Blüdnikow forudsætter, at de er, og var blevet læst af krigsledelsen, hvad vi ikke ved noget om, kunne de have bestyrket Washington og London i ikke at gøre noget. I begge tilfælde står de danske observatører til en hård dom.

Teorien er spækket med hvis'er og måske'er og er den rene spekulation! Det, vi ved, er, at Røde Kors i Genève holdt Rossels rapport tilbage, fordi man betvivlede dens sandhedsværdi, og at repræsentanten for World Jewish Congress i Schweiz i sin følgeskrivelse til hovedsædet i New York kaldte den alt for optimistisk. Vi finder altså advarsler

³⁹ Jeg henviser til *Historisk Tidsskrift* 115 (2015) og til bladartikler af Blüdnikow anført smst. s. 496; hertil kronik i *Politiken* 26.7.2016 samt indlæg i *Jyllandsposten* 25.6. og 19.7.2010.

nok.⁴⁰ Ser vi generelt på informationsniveauet vedrørende *Endlösung*, har både Jakob Bjerre og jeg dokumenteret, at de internationale medier fra sommeren 1944 var helt på det rene med situationen i Theresienstadt, herunder at lejren ikke, som tyskerne hævdede, og delegationen accepterede, var en slutstation, men et trinbræt på vejen til Auschwitz. Det vil igen sige, at rapporterne fra Danmark, om de altså var nået frem og var blevet læst, næppe havde gjort fra eller til. Vi henviste til dette i en offentlig debat med Blüdnikow, men han har aldrig taget stilling hertil, fordi det sætter hans konstruktion under pres.⁴¹ Jeg skal tilføje, at forbeholdet ikke betyder, at man nødvendigvis overvejede problemet i Udenrigsministeriet. Vi har ganske vist ingen viden herom, men må antage, at hensynet til landsmændene i Theresienstadt har givet det afgørende svar og krævet, at man løb linjen ud. Blüdnikow kalder denne taktik for en „snørklet tankegang“. Den er dog ikke mere snørklet end, at vi genfinder den hos Theresienstadt-fanger fra dengang.⁴²

Jeg minder om en lignende situation fra vor egen tid. I sagen om den danske Guantánamo-fange, hvor dele af medierne krævede en generel kritik af forholdene på basen, gav den konservative udenrigsminister Per Stig Møller følgende svar: „Vi ønsker ikke at komme med politiske markeringer, som i sidste ende kan forværre den danske fanges situation. Vi ønsker derimod at varetage den tilbageholdtes sag, og det gør man ikke ved at kritisere det ene og det andet“.⁴³

Blüdnikow vil gerne skabe billedet af en modsætning mellem de godtroende rejsende fra København og jøderne i Theresienstadt, der gjorde, hvad de kunne for at bryde illusionen, men det savner dokumentation. Alle jøder deltog i bedraget, fordi de var tvunget til det. Fra „borgmester“ Eppstein, der indledte seancen med et længere foredrag om de mange goder, selvstyret havde skabt, og som kaldte Theresienstadt for en normal provinsby med en ernærings- og sundhedstilstand som i Tyskland, til den enkelte jøde, der fik besked om, at han eller hun og hele gruppen ville blive sendt i transport, hvis de ikke fulgte trop. Som det hedder i en senere beretning: „Vi sad ved et dejligt morgenbord, med æg, de første vi havde set i al den tid, og så spurg-

⁴⁰ Blüdnikow nævner, at rapporterne også skulle være tilgået War Refugee Board, nedsat af Roosevelt januar 1944. Men WRB spillede en underordnet rolle i det amerikanske krigsapparat, se Feingold s. 244 ff.

⁴¹ *Weekendavisen* 27.5, 20.6, 8.7, 15.7 og 29.7.16.

⁴² Mélanie Oppenheim: *Menneskefælden*, Kbh. 1981, s. 57. Kritikken for „snørklet argumentation“ findes i Blüdnikows anmeldelse af Lidegaards *Redningsmænd* i *Berlingske Tidende* 10.5.2015.

⁴³ *Politiken* 26.11.2003.

te de [dvs. delegationen], om vi havde det godt. Så sagde vi ja, vi turde ikke andet“.⁴⁴ Eppstein, der få måneder senere blev myrdet af SS, forsvarede sig internt med, at han havde deltaget i vildledningen for jødernes skyld – just det argument, der var styrende for den danske taktik.

Blüdnikow henviser for sin kritik til den tyske overrabbiner Leo Baeck, der i sine erindringer giver udtryk for vrede over, at delegationen lod sig narre. Baeck sad i selvstyret og blev i 1943 af en undvegen fange orienteret om, at transporterne østpå betød døden, men han valgte at tie for at undgå uro, så han er næppe den rette til at kaste den første sten. Lejrens store kronikør, H.C. Adler, der også var fange, og som ellers stiller sig særdeles kritisk til den illusionsverden, Theresienstadt levede i, viser også forståelse for, at det havde været umuligt at gennemskue svindelen, sådan som turen var tilrettelagt og forløb.

Efter krigen blev besøget i Theresienstadt voldsomt kritiseret i den internationale offentlighed som et markant eksempel på Røde Kors' svigt under Holocaust. Pga. sprogbarrieren interesserede ingen sig for de to danskere, der blev slået i hartkorn med den øvrige delegation. Her rettedes skytset imod Rossel, der blev hængt ud som kollaboratør, men som i et interview 35 år senere udtalte, at han ville have underskrevet rapporten også i dag!⁴⁵

Nu stopper sagen ikke her. Det forlød nemlig, at delegationen fik et så positivt indtryk af Theresienstadt, at man opgav et ellers planlagt besøg i Auschwitz. Der havde SS i september 1943 etableret den såkaldte familielejre med omkring 7000 jøder fra Theresienstadt efter det samme koncept for det tilfælde, at delegationen skulle komme forbi. Det gjorde den ikke, og derfor blev lejren nedlagt, og fangerne sendt til gaskamrene. Om forløbet faktisk hænger sammen på denne måde, er dog usikkert. Historien hviler på israelske og tjekkiske formodninger, som nok overbeviser Blüdnikow, men ikke nødvendigvis mig.⁴⁶ Det er rigtigt, at Genève længe havde søgt om tilladelse til at be-

⁴⁴ Ib Katznelson: *Lad ham dø. 2-årig i Ravensbrück og Theresienstadt*, Odense 2017, med beretning af Anni Katznelson s. 116.

⁴⁵ Det bemærkes, at det internationale Røde Kors i marts og april 1945 foretog endnu to besøg i Theresienstadt og med samme positive rapportering. Det turde sætte Rossels rolle i et noget andet lys.

⁴⁶ Blüdnikow i *Berlingske Tidende* 10.9.2005, hvor han henviser til Nilli Kerens artikel „The Family Camp“ i Y. Gutman og Berenbaum (red.): *The Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, Bloomington 1998, s. 428-40 samt mundtlige udsagn fra hende. Men Keren interesserer sig primært for børnenes liv og bygger for en mulig kobling af Theresienstadt-besøget med familielejrens likvidering på andre forfattere, der kun udtrykker formodninger. Det gælder f.eks. Otto Dov Kulka: *Landskaber fra dødens metropol*, Kbh. 2014, s. 143-155. Han, der var barn

søge en jødisk arbejdslejr, og at Himmler endte med at give lov. Hvorfor man hverken dengang eller senere gjorde brug af tilladelsen, fremgår ikke af Røde Kors-arkivet i Genève, men i alle tilfælde kan dette ikke lægges danskerne til last. De havde nemlig ikke søgt adgang til Auschwitz af den simple grund, at der ikke fandtes landsmænd dér.

Blüdnikow spinder dog videre på tråden i en artikel i det israelske tidsskrift *Jewish Political Studies Review* fra 2006, forfattet sammen med Vilhjalmsson.⁴⁷ Der er tale om et hidtil uhørt angreb på dansk besættelsestidsforskning, der skældes hæder og ære fra over for et publikum, der ikke kan kontrollere påstandene: Vi sidder på flæsket og monopoliserer kilderne, vi forhindrer historikere med andre og friske synspunkter i at komme til, vi friserer historien, som magthaverne ønsker det, vi glorificerer samarbejdspolitikken og dækker over dens sorte pletter etc. Først da Blüdnikow og Vilhjalmsson får nedkæmpet modstanden med nye kilder og omkalfatrende research, kommer der lys over land.⁴⁸ Kampskriftet, for artiklen er først og fremmest et kampskrift, slutter stærkt politiseret, men så ved vi da, hvor kombattanterne står.⁴⁹

i familielejren og senere blev historiker, fremlægger dokumenter til spørgsmålet, men når heller ikke længere end til formodninger. Sagen er et illustrerende eksempel på, hvordan historikere ukritisk skriver af efter hinanden, når de i øvrigt er enige. Som så ofte før slutter Blüdnikow fra formodninger og hypoteser til kendsgerninger. Mere central i diskussionen end Keren står den tjekiske historiker Miroslav Karny, tidligere fange og siden leder af museet i Terezin (Theresienstadt). Men hans undersøgelse: „Vorgeschichte, Sinn und Folge des 23. Junis 1944 in Theresienstadt“, *Judaica Bohemiae*, XIX, Prag 1983, s. 72 ff. kan også kun formode en sammenhæng. En alternativ teori til den ovenfor anførte kunne være den, at jøderne i lejren blev myrdet (i juli 1944) efter et halvt års levetid, sådan som det skete med den første transport fra september 1943 til marts 1944.

⁴⁷ „Rescue, Expulsion and Collaboration: Denmark’s Difficulties with its World War II Past“, *Jewish Political Studies Review*, 18:3-4, s. 3-29.

⁴⁸ I det omfattende noteapparat er næsten en tredjedel henvisninger til forfatterens egne publikationer, overvejende i pressen.

⁴⁹ Artiklen svarer stort set til bidraget „Da jøderne reddede Danmark“ i Cepas’ Danmarkshistorie: *20 begivenheder der skabte Danmark*, Kbh. 2006, red. af Kasper Elbjørn og David Gress – men sidstnævnte er kortere og mere afdæmpet. I de to artikler finder vi forbløffende udsagn som, at „Danmark i 1930’erne og 40’erne begejstret samarbejdede med nazisterne“, at flertallet af befolkningen og Det Mosaiske Trossamfund var imod den restriktive flygtningepolitik over for jøderne, at samarbejdspolitikken skabte mere ondt i Danmark end Quisling i Norge, og at danske myndigheder efter 1945 holdt hånden over Frikorpsets krigsforbrydelser på Østfronten. Det hedder også som noget ganske nyt, at Røde Kors snarest var en forhindring for redningsaktionen i oktober 1943. Artiklen i *Jewish Political Studies* blev sammen med et bidrag af Arthur Arnheim

Meget fylder i artiklen Vilhjalmssoens 21 jøder, der uanset proportioner og kronologi dukker op overalt, hvor det gælder kritikken af samarbejdspolitikken. Men også besøget i Theresienstadt får sin plads. Der nævnes de mulige planer for et dansk besøg i jødiske arbejdslejre og i Auschwitz, hvad der som nævnt intet hold er i. Det er også den rene fantasi, som allerede påpeget af Sode-Madsen, at der skulle være aftalt et møde med fangerne i Stutthof, som imidlertid skulle være blevet aflyst af den samarbejdsvillige Hvass.⁵⁰ Det er korrekt, at Udenrigsministeriet sideløbende med forhandlingerne om et besøg i Theresienstadt søgte om tilladelse til at besøge de danske kommunister i Stutthof. Også her støttede Best med den sædvanlige henvisning til at berolige stemningen i Danmark, men Gestapo satte hælene i. Man ønskede ikke nogen fremmed inspektion af en egentlig kz-lejr. Så sent som under turen til Prag forsøgte gesandtskabet i Berlin at få hul igennem, men nu erklærede Best, der stod på kanten til folkestrejken i København, at et besøg var ubelejligt, og dermed var sagen afgjort. Hverken dengang eller senere kom det til noget dansk besøg i Stutthof.

Det er oplysende for Blüdnikows metode at følge, hvordan han i sit felttog imod samarbejdspolitikken må dekonstruere en fortælling, der ellers efter hans deklarerede, særlige jødiske tilgang skulle have været en positiv historie. Sådan blev den i hvert fald opfattet af det store flertal af danske i Theresienstadt. Det gælder fortællingen om De Hvide Busser, som er behandlet ovenfor, og det gælder besøget i sommeren 1944.

Igen står vi over for en proportionsforvrængning: I stedet for at tage udgangspunkt i præmisserne, nemlig viljen til at hjælpe de danske jøder – hvad der faktisk lykkedes – opfinder Blüdnikow alle mulige scenarier og åbninger, som historien kunne og burde have gennemløbet: Først og sidst burde man ikke have deltaget i nazisternes propagandanummer, men hvad havde alternativet været? Man burde have interesseret sig for hele lejrens skæbne og ikke kun for danskerne, men hvordan skulle dette være praktiseret? Man burde ikke have skrevet positivt om forholdene, selv om man fandt dem langt bedre for de danske fanger end forventet. Man skulle have ladet sandheden sive til de allierede – hvad denne sandhed så end indebar, og man burde

om antisemitisme i Danmark efter Holocaust optaget i antologien: *Behind the Humanitarian Mask. The Nordic Countries, Israel and the Jews*, udg. af M. Gerstenfeld, Jerusalem 2008. Bogen vakte debat i Israel og foranledigede den danske ambassadør til en protest. Hun mente, at de 21 udviste emigrantjøder fik al for stor opmærksomhed på bekostning af redningen i oktober 1943. Se *RAMBAM*, 17 (2008) og 18 (2008).

⁵⁰ Historien bygger på den i denne henseende ganske upålidelige Per Ulrich: *De røde enker*, Kbh. 1982.

have inspiceret andre lejre for at berette om forholdene dér, selv om dette lå uden for mandatet og de rammer, tyskerne havde tilladt. Endelig burde man heller ikke have rapporteret positivt til de pårørende, men hvordan ville det modsatte have hjulpet de sørgende? Og som om disse forsyndelser ikke er nok, tildeles delegationen også et medansvar for de 16.000 fanger, der blev sendt til Auschwitz før besøget for at lette overbefolkningen, og de 6000, der med familielejrens likvidering fulgte efter – som om man i Danmark havde kunnet indkalkulere SS's hemmelige dispositioner. Ja, selv den depressive stemning, som besøget efterlod i lejren, fordi de højspændte forventninger til forbedringer ikke blev indfriet, bliver delegationens skyld.

Det er en ejendommelig virtuel verden, Blüdnikow opererer i, en verden uden terror og begrænsninger, uden ødelæggende prioriteringer og umulige valg. Omvendt er det jo netop virkeligheden, den gråtonede og genstridige og svært gennemskuelige, som vi andre må bakke med.

Afsluttende vurdering

Det er blevet sagt om Bent Blüdnikows forfatterskab, at det mindre er båret af had til samarbejdspolitikken end af vrede og afmagt over, at historien forløb anderledes, end han ønskede det.⁵¹ Derved fremstår han som en repræsentant for „vredens historieskrivning“. Febrilsk søger han efter åbninger i historiens gang, der kunne have ført den et andet sted hen. Når den skinbarlige virkelighed så stiller sig i vejen, må forklaringen søges i enkeltpersoners eller grupperes „gustne overlæg, nationale snæversyn, lunkne karakter eller antisemitisme“. For der var altid et valg at foretage, nemlig „det rigtige valg“.

Det slår også mig, hvor forbitret Blüdnikow gerne udtrykker sig over for de personer, der mener noget andet end han selv. Måske hænger frustrationerne sammen med Blüdnikows isolerede stilling blandt faghistorikerne, for modsat parallelfelttoget om den kolde krig rider han ganske alene med sit ensidige syn på samarbejdslinjen og den moraliserende tilgang til krig og besættelse.

Nu skal det erindres, at Blüdnikows kamp ikke blot gælder besættelsen, men er en erklæret krig mod hele den kulturradikale historie-tradition og her især imod de forskere på universiteterne, der i mange år skrev imod samarbejdspolitikken, indtil en borgerlig statsminister i 2001 kom til magten og proklamerede det samme, hvorefter de hurtigt skiftede parti og valgte den modsatte side. Blüdnikow er forarget. Men det kunne jo være, at historikerne, herunder jeg selv, reagerede imod det, vi ud fra vor viden om forholdene anså for en forsimpning

⁵¹ Palle Andersen i *Politiken* 30.10.2005.

og en forvanskning af historien og derfor fandt det nødvendigt at råbe op. Dog, for Blüdnikow må der altid ligge en konspiration eller en manipulation bag.

Blüdnikows rolle som kæmpende historiker og journalist, der primært vil afsløre for at fordømme, giver masser af energi og retning, men skaber også en ensidighed og en blindhed, der ofte forbyder sig mod historikerfagets helt elementære metodiske regler. Blüdnikow er fra sit job som kulturjournalist vænnet til, at det i medieverdenen gælder kampen på synspunkter. Men med sin entré i *Historisk Tidsskrift* må han finde sig i, at det også er den håndværksmæssige kunnen, der tæller, og den lader efter min mening meget tilbage at ønske.

Således har jeg aldrig set Blüdnikow kritisk efterprøve sine egne teorier eller forholde sig til de kilder, der tyder på noget andet. Overhovedet har han en klar tendens til at forbigå argumenter i tavshed, der måtte tale imod, og som han ikke umiddelbart kan afvise. Hans spredte og beskedne forbehold over for egne teser er ret upræcise: Er antisemitismen afgørende for flygtningepolitikken? Var Duckwitz nazist eller ej? Er hans dagbog et falsum eller en „konstruktion“? Reddede samarbejdspolitikken de danske jøder eller ej? Holder Berensteins og Paulssons hovedforklaringer vand, og hvis ikke, hvad vil det så sige, at deres tilgang er „forfriskende“? Lod delegationen sig narre i Theresienstadt, og hvis dette er tilfældet, hvad blev så konsekvenserne? Her savner vi klare svar.

Brugen af den internationale litteratur er overfladisk og selektiv. Hovedvægten ligger på angelsaksiske og jødiske værker, de tyske er nærmest ikke eksisterende. De forfattere, han støtter sig til, får alle høje karakterer, selv kontroversielle historikere som Timothy Snyder og Daniel Goldhagen.⁵² Sjældent forholder Blüdnikow sig til de kilder, forfatterne bygger på. Derfor kan han uden problemer låne af deres resultater og synspunkter, som det passer ham. Det gælder f.eks. forholdene omkring delegationens besøg i Theresienstadt. Bedre stiller det sig ikke med den danske forskning, hvor et bredere og dybere kendskab måske kunne have opkvalificeret Blüdnikows fortælling og fjernet den værste polemik.

Man savner ofte den nødvendige kontekst, når det gælder Blüdnikows dokumentation og skråsikre bemærkninger: Hvordan kan han bedømme Duckwitz og tilsvarende kalde min skildring for ukritisk ved helt overvejende at fokusere på hans færden i efteråret 1943? Og hvordan kan han overhovedet kaste sig ud i en så afgørende kritik af dagbogen, når han kun kender til den fragmentarisk? Hvordan kan

⁵² Daniel Goldhagen: *Hitlers willige Vollstrecker*, Berlin 1996 og Timothy Snyder: *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*, New York 2015.

han hævde, at samarbejdspolitikken ikke hjalp jøderne med henvisning til de 21, der blev udvist,⁵³ og som ville være blevet smidt ud uanset besættelsen? Og når Blüdnikow ser mere generelt på kollaborationens betydning, hvordan kan han så uden nærmere diskussion af forskelligheder pege på, at den jo ikke hjalp jøderne i Ungarn og Holland? Det er vurderinger som disse, der gør det svært at tage Blüdnikow alvorligt, for han ved simpelthen for lidt om de generelle forhold, det være sig i Danmark eller i den øvrige del af Hitlers Europa.

Hertil føjer sig kritikken af svigtende proportionssans. Dette er ikke kun spørgsmålet om et andet fokus og en anderledes vinkling, som mange ville kunne tilslutte sig som nyttig, måske nødvendig. Det er et spørgsmål om at foretage en samlet og afbalanceret vurdering af de forskellige årsagsforklaringer og noget så elementært som en analyse af de enkelte kilders repræsentativitet og udsagnskraft.

Blüdnikow ønsker sammenligninger mellem Danmark og andre lande. Vi er vist mange, der nærer det samme ønske, og som, hvad Blüdnikow end måtte mene, har praktiseret det løbende. Men hvad man må kræve som forudsætning, er, at objekterne er sammenlignelige. Således beklager Blüdnikow, at der ikke har været en debat i Danmark om jødernes stilling under Holocaust svarende til det opgør, der er ført i Polen og Frankrig, og han finder som så ofte før, at det skyldes tendensen til at lægge låg på.⁵⁴ Men mener han virkelig, at det danske tilfælde kan sammenlignes med opgøret i de to lande, der var gennemsyret af antisemitisme, og hvor Vichy-styret sendte omkring 80.000 franske og udenlandske jøder i tyskernes klør, mens polakker stak og myrdede tusindvis af jøder både under og efter okkupationen?

Bent Blüdnikow er en ægte repræsentant for vor postfaktuelle tid, hvor en påstand kan gentages så mange gange, at den bliver til sandhed. Han har løbende krævet, at dansk besættelsestidsforskning fik en international orientering, der kunne sprænge det provinsielle korset, vi andre angiveligt går omkring med, og da den skrivende generation ikke har kunnet levere varen, må der udenlandske historikere til. Nu er det som tidligere anført ikke altid lige klart, hvad Blüdnikow egentlig mener med et internationalt udblik, men ser vi bort herfra, er kritikken jo ganske uberettiget. Vi er som verdenskrigsforskere, om jeg så må sige, født med kravet, hvad forfatterskaberne også viser. Derfor er det urimeligt at hævde, at vi ikke ser nytten af impulser udefra, både når det gælder vinkling, metode, teori og research. Sagen er også, at de fremmede historikere ikke ligefrem står i kø for at komme til Dan-

⁵³ *Jewish Political Studies*, s. 21 her og for det følgende.

⁵⁴ Se f.eks. kronik i *Politiken* 26.7.2016 og artikel i *Bertingske Tidende* 10.9.2005.

mark. De har ikke lyst til at ofre kræfter på danske forhold, fordi det er for småt, og fordi sproget er en afgørende hindring. Selv nordiske kolleger holder sig tilbage. Således er Blüdnikows invitationer ganske gratis, og formålet synes først og fremmest at være at stemple modparten. Blüdnikows rollemodeller, Berenstein og Paulsson og i mindre grad Herbert, er typiske eksempler på de problemer, sprogbarrieren rejser.⁵⁵ De tre har, deres øvrige fortjenester ufortalt, kun begrænset viden om de danske aktører og det modspil, det politiske system og det danske samfund gav den tyske magt. Derfor bliver den danske faktor naturligt nok nedprioriteret eller helt udgrænset i deres forklaringer, hvad der skævvrider analyse og resultat i lige så høj grad, som et manglende internationalt udblik ville gøre. Det passer åbenbart Blüdnikow fint. Så hellere holde sig til en Holocaustforsker som David Cesarani, der uden at være generet af nogen dybere viden om danske forhold kalder Kommissionens optræden i Theresienstadt for „fej“.⁵⁶

I virkeligheden interesserer Blüdnikow sig ikke særligt for et bredere internationalt perspektiv på besættelsen, som han heller ikke demonstrerer større kendskab til på trods af, at der eksisterer en omfattende litteratur om emnet. Det er derfor jeg har kaldt hans pukken på et internationalt udblik for varm luft. Hans projekt med den særlige jødiske tilgang har, som jeg ser det, alene til formål at diskreditere samarbejdspolitikken ved at fremhæve dens indirekte støtte til nazisternes *Endlösung*. Som det hedder: Samarbejdspolitikken medførte flere døde jøder end den reddede. Det er til dette meningsløse projekt, Blüdnikow kalder på de udenlandske forskere for at få den hjælp, hans danske kolleger ikke vil eller ikke kan give ham.

For at undgå misforståelse: Jeg anser Blüdnikows særligt jødiske tilgang til historien for værdifuld, fordi den kan rejse og besvare spørgsmål, som andre lader ligge, enten fordi de ikke har blik for dem, eller fordi de ønsker dem skjult. Overhovedet har jeg megen sympati for den solidaritet med de europæiske jøder og deres lidelser under Holocaust, der er en drivkraft bag Blüdnikows mission, men det giver ham ikke fripas til at negligere fagets almindelige regler for metode og kritik og dets krav om akribi.

Jeg og andre historikere har kaldt Blüdnikow for moralist, for-

⁵⁵ I modsætning til Hermann Weiss' fine og selvstændige artikel „Die Rettung der dänischen Juden während der deutschen Besetzung 1940-45“ i: W. Benz og J. Wenzel (red.): *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit* Bd. 3, Berlin 1999. Artiklen, på ca. 80 sider, er ukendt for Blüdnikow, eller også vælger han den fra, fordi Weiss følger den danske forskningstradition og bl.a. argumenterer imod Paulssons tese.

⁵⁶ *Jewish Political Studies*, s. 19, note 65 med henvisning til D. Cesarani: *Eichmann. His Life and Crimes*, London 2004, s. 137.

di han rider på den bølge af revisionisme og nymoralisme, der siden 1990'erne har præget historieskrivningen om 2. Verdenskrig og her ikke mindst om Holocaust. Hans svar lød i begyndelsen, at vi andre også anvender moralske domme, selv om vi måtte hævde det modsatte. Da dette argument ikke virkede, skiftede Blüdnikow spor. I stedet er vi nu alle moralister og har derfor intet at lade hinanden høre. Men også dette er jo en falsk påstand, hvis formål det alene er at forplumre diskussionen og fritage Blüdnikow for kritik. For der er en afgørende forskel mellem at ville moralisere over historien og så erkende, at man naturligvis mere eller mindre bevidst opererer med værdidomme i sin forskning, herunder også med vurderinger, der bygger på moral – hvad denne så end måtte være. Blüdnikow vil som „kæmpende historiker“ fordømme fortiden på nutidens præmisser, og det sker ofte overfladisk og politiserende og uden blik for de begrænsninger, der lå på aktørerne i tiden. Vi andre vil i al beskedenhed forklare for at forstå, med al den usikkerhed og subjektivitet, der ligger i processen.

Afsluttende skal jeg bemærke, at den teoretiker, som Blüdnikow støtter sig til i forsvaret for moralske domme i historieskrivningen, Philip Boobbyer, samtidig stærkt advarer imod, at moralske domme bliver til en undskyldning for at undvige vanskelige spørgsmål og finde syndebukke for fortidens fejl.⁵⁷ Derfor kræver han også en høj etisk standard hos forskeren, så man ikke begynder at manipulere med kilderne for at få dem til at passe med det politiske eller moralske formål. Hvis Blüdnikow i højere grad havde fulgt sin mentor, kunne han være blevet en modspiller, man lyttede til i den store diskussion om samarbejdspolitikken og dens omkostninger, men efter Bent Blüdnikows indlæg i *Historisk Tidsskrift* ser jeg intet perspektiv i at fortsætte debatten.

⁵⁷ „Moral Judgements and Moral Realism in History“ i: *Totalitarian Movements and Political Religions*, 3, no. 2 (2002), s. 106 f.